

Міністерство освіти і науки України
Міністерство культури України
Київський національний університет культури і мистецтв
Наукова бібліотека

Серія «Вчені КНУКіМ»
Випуск 6

ПУСТОВАЛОВ СЕРГІЙ ЖАНОВИЧ

До 65-річчя від дня народження
Біобібліографічний покажчик

Київ
Видавничий центр КНУКіМ
2018

**УДК 016:929+069(092)Пустовалов
П 893**

*Серія «Вчені КНУКіМ». Вип. 6
Заснована у 2013 році*

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
Київського національного університету культури і мистецтв
(протокол № 8 від 12.09.2018 року)

Укладачі:

С. Г. Винокурова, завідуючий науково-методичним відділом наукової бібліотеки Київського національного університету культури і мистецтв;
В. В. Степко, завідуючий інформаційно-бібліографічним відділом наукової бібліотеки Київського національного університету культури і мистецтв.

Редакційна колегія:

Ю. І. Горбань, кандидат культурології, доцент кафедри інформаційних технологій, директор наукової бібліотеки Київського національного університету культури і мистецтв;
Л. А. Рибка, заступник директора наукової бібліотеки Київського національного університету культури і мистецтв;
В. В. Лук'яненко, завідуючий відділом інформаційних технологій Київського національного університету культури і мистецтв.

Пустовалов Сергій Жанович : до 65-річчя від дня народж. : біобібліогр. покажч. / М-во освіти і науки України, М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, наук. б-ка ; уклад.: С. Г. Винокурова, В. В. Степко ; редкол.: Ю. І. Горбань, Л. А. Рибка, В. В. Лук'яненко. – Київ : Вид. центр КНУКіМ, 2018. – 162 с. : іл. – (Серія «Вчені КНУКіМ» ; вип. 6).

Біобібліографічний покажчик присвячений доктору історичних наук, археологу, етнологу Сергію Жановичу Пустовалову. Видання містить нариси про життя і діяльність, основні дати біографії, бібліографію друкованих праць та літератури про нього.

Покажчик адресовано фахівцям у галузі історії, археології, етнології, архітектури, пам'яткоохоронної, музейної справи; аспірантам, студентам та всім, хто цікавиться постаттю науковця.

УДК 016:929+069(092)Пустовалов

ЗМІСТ

Від укладачів.....	5
Основні дати життя та наукової діяльності.....	8
Слово про ювіляра	10
<i>Новальська Т. В.</i> Науковець, педагог, поет.....	11
<i>Ольговський С. Я.</i> Якщо людина талановита, то вона талановита у всьому.....	13
<i>Ковальова І. Ф.</i> Стосовно ролі особистості в науці (до ювілею С. Ж. Пустовалова).....	18
<i>Залізник Л. Л.</i> Катакомбний теоретик (Спомин).....	21
<i>Титова О. М.</i> Людина дивовижної вдачі: до 65-річчя С. Ж. Пустовалова.....	25
<i>Гаврилюк Н. А.</i> К 65-летию Сергея Жановича Пустовалова.....	28
<i>Шановалов Г. І.</i> Досліднику старожитностей Запоріжжя Сергію Жановичу Пустовалову – 65 років.....	31
<i>Терпиловський Р. В.</i> До 65-річчя Сергія Жановича Пустовалова.....	36
<i>Андрес Г. О.</i> Коли ти науковець і поет.....	41
<i>Горбань Ю. І.</i> Сергій Жанович Пустовалов: науковець розумом і серцем.....	43
<i>Каракоз О. О.</i> Справжній вчений і педагог – не просто професія, це покликання.....	46
<i>Ключко Ю. М.</i> Служіння улюбленій справі: до 65-річного ювілею.....	48
<i>Король Д. О.</i> До 65-річчя Сергія Жановича Пустовалова.....	51
<i>Нікішенко Ю. І.</i> Про колегу та наставника – Сергія Жановича Пустовалова.....	57
<i>Чухрай Л. О.</i> Вчитель з великої літери.....	60
<i>Березнюк Т. О.</i> Сергій Жанович Пустовалов – мій педагог.....	63
Друковані праці	65
Окремі видання.....	66
Публікації у збірниках, продовжуваних та періодичних виданнях.....	68
Передмови, післямови, рецензії.....	89
Вірші.....	90
Архівні матеріали Наукового архіву Інституту археології НАН України.....	91

Наукова школа	93
Наукове керівництво здобувачами наукових ступенів.....	94
Рецензування дисертацій здобувачів наукових ступенів.....	94
Наукове керівництво магістерськими роботами.....	95
Публікації про життя та наукову діяльність	97
Літературна й художня творчість	100
Вірші, проза.....	101
Художнє різьблення.....	114
Іменний покажчик	129
Життя в світлинах	132
Додатки	159

ВІД УКЛАДАЧІВ

Наукова бібліотека Київського національного університету культури і мистецтв приділяє особливу увагу інформаційному забезпеченню навчально-виховного процесу університету, підтримці та популяризації творчої спадщини науково-педагогічного складу університету.

У 2013 році започаткована серія бібліографічних покажчиків «Вчені КНУКіМ», де відображені відомості щодо життєвого шляху та наукової діяльності вчених університету, висвітлюється біографічні дані та інформаційні джерела їх наукових праць.

Шостий випуск бібліографічного покажчика підготовлений до 65-річчя доктора історичних наук, доцента Сергія Жановича Пустовалова.

Матеріали покажчика змістовно розкривають наукову, педагогічну, просвітницьку, виховну та творчу діяльність Сергія Жановича Пустовалова за період з 1977 по 2018 рр. (всього 320 описів). Принцип упорядкування матеріалів – тематично-хронологічний. Розділи згруповано за прямою хронологією з виділенням років видання, у межах року – за алфавітом назв.

Бібліографічний покажчик складається з п'яти частин, довідкового апарату та додатків.

До першої частини «**Слово про ювіляра**» увійшли статті від відомих науковців, колег, учнів з нагоди ювілею.

Друга частина «**Друковані праці**» містить бібліографічні описи праць вченого. У хронологічно-алфавітному порядку подані окремі видання та публікації у збірниках, періодичних та продовжуваних виданнях. У випадках, коли в межах одного року наявні публікації іноземною мовою, вони подаються за латинською абеткою після кириличного переліку.

У третій частині «**Наукова школа**» містяться бібліографічні описи дисертаційних робіт, захищених під науковим керівництвом вченого. До частини «**Публікації про життя та наукову діяльність**» увійшли описи публікацій про Сергія Жановича Пустовалова.

П'ята частина «Літературна, художня творчість» – свідчення таланту ювіляра не тільки в науці.

«Життя в світлинах» – це доповнення тексту фотознімками з особистого архіву ювіляра для створення яскравішого уявлення читача про С. Ж. Пустовалова як особистості зокрема та про наукову діяльність археологів у цілому.

Для зручності користування та всебічного розкриття змісту пропонується довідковий апарат, що включає: зміст, передмову «Від укладачів», таблицю основних дат життя та наукової діяльності, іменний покажчик.

Відбір матеріалів завершено у жовтні 2018 року. При підготовці видання використовувалися фонди Наукової бібліотеки Київського національного університету культури і мистецтв, матеріали з особистого архіву вченого.

Бібліографічний опис здійснено згідно з ДСТУ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання» ДСТУ 3582:2013 «Інформація та документація. Бібліографічний опис. Скорочення слів і словосполучень українською мовою. Загальні вимоги та правила».

Покажчик рекомендовано фахівцям у галузі історичних та археологічних наук, аспірантам, студентам, усім, кого цікавить життя та педагогічна діяльність С. Ж. Пустовалова.

**Пустовалов
Сергій Жанович**

**доктор історичних наук, доцент
археолог, історик**

ОСНОВНІ ДАТИ ЖИТТЯ ТА НАУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

- 10 серпня 1953 р. – народився у родині інженера маркшейдера у м. Ростов-на-Дону
- 1960 – 1970 рр. – навчання в середній школі.
- 1970 – 1975 рр. – навчання в Ленінградському державному університеті
- 1975 – 2016 рр. – співробітник Інституту археології Національної академії наук України
- 1980 р. – молодший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- 1994 р. – старший науковий співробітник Інституту археології НАН України
- 1994 р. – початок викладацької діяльності
- 1985 р. – нагороджений медаллю ВДНГ СРСР
- 1987 р. – захистив дисертацію «Этнотипология катакомбной культуры Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда)» на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук
- 1995 р. – очолив Малохортицьку археологічну експедицію УТОПІК
- 1996 р. – член Співки тюркологів СНД
- 1997 р. – член Української спілки сходознавців
- 1999 р. – член Товариства індологів
- 2002 р. – викладач кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Київського національного університету культури і мистецтв
- 2012 р. – доцент кафедри історії України та музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв

2015 р. – здобув науковий ступінь доктора історичних наук за спеціальністю «Етнологія»

2016 р. – завідувач кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Київського національного університету культури і мистецтв

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Тетяна Василівна Новальська,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри інформаційних технологій
Київського національного університету
культури і мистецтв*

Науковець, педагог, поет

В серпні 2018 року професорсько-викладацький склад та студентство Київського національного університету культури і мистецтв вітали доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри музеєзнавства і пам'яткознавства Пустовалова Сергія Жановича з 65-річчям від дня народження.

Ім'я Пустовалова Сергія Жановича знане в науковому світі завдяки його доробку, пов'язаному з працями, що досліджують етнічну, соціально-економічну, еколого-економічну, соціальну, демографічну, ідеологічну проблематику культур доби бронзи, проблем поширення перших транспортних засобів, появи писемності, історії археології, викладання археологічних дисциплін, наукової творчості та біоритмів, методики розкопок, теорії археології, історії архітектури та охорони пам'яток. Широта його наукових інтересів коливається від неоліту до середньовіччя та нового часу. Він автор біля 300 наукових робіт серед яких монографії, статті, рецензії, програми навчальних дисциплін, виступи на конференціях тощо.

Сергій Жанович свої наукові здобутки передає студентам – майбутнім археологам, історикам, музеєзнавцям. Він висококласний педагог. Майже чверть століття на викладацькій роботі, яку розпочав ще в 1994 році в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», а з 2002 року до тепер працює в Київському національному університеті культури і мистецтв. За ці роки ним розроблено 18 навчальних курсів. Сергій Жанович користується повагою, авторитетом серед викладачів та студентів. Починаючи з 70-х років ХХ ст.

С. Ж. Пустовалов долучився до археологічної діяльності, керував і брав участь у розкопках близько 60 курганів, серед яких такі гіганти як Молочанське святилище (8,0 м), Довга Могила біля Чортомлика (7,4 м), Тягунова могила (7,0 м) та ін. Свої знання археолога-практика передає студентам, організовуючи експедиції на о. Байда (Мала Хортиця).

Сергій Жанович формує наукову школу, під його керівництвом захищено 3 дисертації на здобуття ступеня кандидата історичних наук та культурології.

Більше 10-ти років я маю честь працювати з Сергієм Жановичем на факультеті соціокультурної діяльності і мала особисту можливість переконатися що це – людина яскрава, здібна, порядна, блискучий педагог, організатор, до того ж має творчий талант поета.

З вісімнадцяти років пише вірші, деякі з яких опубліковані, а саме «Трон Людовізі», «Д. Я. Телегіну», «Печерський вальс», «На могилі Мозолевського» та ін. Думаю, що на часі видати збірку поезій Сергія Жановича Пустовалова.

З нагоди ювілею хотілося б побажати Сергію Жановичу міцного здоров'я, подальших творчих успіхів, добробуту, плідної викладацької діяльності та підтримки друзів і колег.

Сергій Якович Ольговський,

*кандидат історичних наук, професор
кафедри музеєзнавства та
історико-культурних цінностей
Київського національного університету
культури і мистецтв*

Якщо людина талановита, то вона талановита у всьому

Так склалося, що за весь час роботи на кафедрі музеєзнавства та пам'яткознавства, з самого початку я визначав її кадровий склад. Новостворена кафедра, широкий спектр дисциплін зумовлював необхідність залучення вузьких спеціалістів зі сторони. Спочатку попередні завідувачі просили знайти спеціаліста, який би закрити ту чи іншу дисципліну, а 1998 р., я сам став завідувачем кафедри і міг запрошувати на роботу викладачів без попередніх консультацій. А оскільки, знову ж таки з моєї подачі, навчання на кафедрі мало археологічний ухил, то і запрошені викладачі були в основному співробітниками Інституту археології НАН України. Декого, керуючись виробничою необхідністю, запрошував я, а інколи співробітники Інституту звертались до мене самі із проханням надати можливість підзаробити, і я не пригадаю, щоб комусь відмовив. Так у 2002 р. до мене звернувся і Сергій Жанович Пустовалов, а чи не знайду я для нього якихось годин. На той час ми були просто знайомі, оскільки раніше обоє працювали в Інституті археології, але в різних відділах, і при зустрічах просто віталися, причин для якихось більш близьких контактів у нас не було. Хіба що останній рік чи два перед моїм переходом на роботу до Київського державного інституту культури ім. О. Корнійчука, а це сталося у 1986 році, ми разом із Сергієм Жановичем майже кожного вівторка мусили засідати на Вчених радах Інституту, оскільки я очолював Раду молодих вчених, а Сергій Жанович був комсоргом Інституту і за академічними правилами представники громадських організацій мали бути введені до Вчених рад науково-дослідних інститутів. Я й досі не розумію, навіщо

було заведено таке правило і якого біса ми там засідали, оскільки ніякого права голосу ми не мали, то сиділи тихенько в куточку і пошепки спілкувались. Але саме тоді ми познайомились трохи ближче і згодом, коли Сергій Жанович спитав, чи не візьму я його на кафедру сумісником, я відразу почав шукати навантаження і з того моменту ми спілкувались досить тісно, швидко здружились і особистість Сергія Жановича розкрилась переді мною у всій своїй багатогранності.

Об'єднувала нас, насамперед, відданість археологічній науці, але, як виявилось, у нас було багато спільного і в дитинстві. Сергій Жанович народився в Ростові-на-Дону і його дитинство, як і моє, пройшло на вулиці в компанії таких же бешкетників. Як відомо, яблука та кавуни найсолодші в чужих садках і це був один із напрямків нашої «діяльності». Крім того, у 50-тих роках в землі і на поверхні ще було багато решток війни й іграшками дітей того часу були багнети, стволи від гвинтівок, іржаві пістолети та інша зброя і боеприпаси, що закінчувалось іноді досить трагічно, але в нашому випадку Бог милував і все закінчилось без ексцесів, тільки пам'ять зберегла ті чудові моменти дитинства.

З 1958 р. сім'я Пустовалових переїхала до м. Червоноград Львівської області і, можливо, архітектурні й історичні пам'ятки Західної України визначили напрямок подальшої діяльності Сергія Жановича. Після закінчення школи він вступає на історичний факультет Ленінградського державного університету, де йому пощастило слухати лекції класиків історичної й археологічної науки – М. І. Артамонова, П. Й. Борисковського, М. П. Грязнова, Л. М. Гумільова, Л. С. Клейна, В. М. Массона, Б. Б. Піотровського та ін.

Що таке спілкування з визначними вченими, я знаю по собі. Навчаючись в аспірантурі Інституту археології в Москві, я мав можливість спілкуватися із директором Інституту академіком Б. О. Рібаковим, провідними спеціалістами В. І. Гуляєвим, Р. В. Кропоткіним, Г. І. Мелюковою, М. Я. Мерпертом. Моїм керівником був нинішній академік РАН Є. М. Черних, а перебуваючи у відраженні в Ленінграді (на той час) я зустрічався з академіком

Б. Б. Піотровським. Ці зустрічі лишили дуже сильні враження і, я вважаю, зміцнили мене як професійного археолога. А що повинен був відчувати Сергій Жанович, спілкуючись з такою когортою найавторитетніших археологів!

Навчаючись на кафедрі археології, Сергій Жанович спеціалізувався в галузі курганної археології й вузькою спеціалізацією обрав вивчення катакомбної культури – найяскравішої культури доби ранньої бронзи, і на сьогоднішній день він є чи не найвизначнішим спеціалістом в цій галузі. Принаймні, чи не єдиним об'ємним монографічним дослідженням катакомбної культури я знаю тільки книжку Сергія Жановича «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я» (2005 р.), яка стала основою його докторської дисертації. Як об'єктивний і неупереджений спостерігач, можу відзначити, що висловлені в монографії гіпотези викликали іноді дуже гострі дискусії, але те, що думки Сергія Жановича підтримували такі авторитетні археологи, як В. О. Дергачов, І. Ф. Ковальова, А. Л. Нечитайло, С. Н. Станко, Д. Я. Телегін, О. Г. Шапошнікова, як на мене, є запорукою вірності його суджень. І, на що треба особливо наголосити, Сергій Жанович і досі підтримує зв'язки зі своїм першим науковим керівником – професором Л. С. Клейном, чи не останнім зубром класичної радянської археології, який і досі плідно працює в галузі історії і теорії археологічної науки. Це характеризує Сергія Жановича як чемну, скромну і вдячну людину і в мене немає підстав думати інакше.

До приходу на кафедру музеєзнавства та пам'яткознавства Сергій Жанович вже мав досвід викладання у вищій школі. З 1994 р. він працював сумісником в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», де за час роботи розробив і впровадив 14 оригінальних навчальних курсів, серед яких «Давня Європа і Близький Схід», «Соціокультурний розвиток людства», «Соціокультурні процеси на теренах України за доби бронзи», «Методи культурологічних досліджень». Взагалі коло наукових вподобань Сергія Жановича надзвичайно широке. Він є автором близько трьохсот наукових праць у вітчизняних та закордонних виданнях, тематика яких найрізноманітніша –

від найдавніших часів до середньовіччя і сучасності. Історія релігії, історія зброї, як стародавньої так і сучасної, історія флоту тощо. Ще під час навчання в університеті Сергій Жанович відвідував кафедру анатомії деревини Ленінградської лісотехнічної академії, де навчився визначати породи археологічної деревини. У 2009 р. він був нагороджений дипломом керамологічного центру в Опішні за кращу наукову статтю з дослідження кераміки. Батько Сергія Жановича був гірничим інженером, а це зумовило його захоплення геологією. Вдома ніколи не переводились зразки мінералів і різного каміння, частина якого перекочувала на кафедру. Зараз в нашому кафедральному музеї є окрема вітрина з частиною його сімейної колекції.

На його заняттях завжди повний аншлаґ. У нас на кафедрі музеєзнавства та пам'яткознавства Сергій Жанович також розпочав бурхливу діяльність. Для забезпечення нового курсу «Археологічна трасологія» він приніс на кафедру мікроскоп. Яюсь, ідучи на роботу, я побачив за корпусом університету Сергія Жановича і групу студентів, які тягали за собою теодоліт, по черзі заглядаючи в його окуляр. Виявляється, це Сергій Жанович проводив практичне заняття з курсу «Польові дослідження музеїв». Я вже не кажу про використання на заняттях фотоапарату, комп'ютера, відеоматеріалів.

Годі перераховувати археологічні експедиції, в яких брав участь Сергій Жанович, він мабуть і сам відразу не зможе назвати точну цифру. Загалом він провів 40 польових сезонів. Серед визначних його знахідок треба назвати найдавнішу в Східній Європі одноосьову колісницю, храм типу зіккурат, обряд моделювання черепів у похованнях інгульської культури. З 1995 р. Сергій Жанович досліджує першу кам'яну фортецю катакомбної культури на острові Байда (Мала Хортиця). Ще у 1985 р. за плідну польову археологічну діяльність він був нагороджений медаллю ВДНГ СРСР. На кафедрі музеєзнавства та пам'яткознавства Сергій Жанович керує археологічною практикою. Одна група студентів працює в його експедиції на о. Байда, а друга – у Вишгородському історико-культурному заповіднику.

На сьогоднішній день творчий доробок Сергія Жановича, окрім наукових статей, становить 9 монографій. Під його керівництвом захистили кандидатські дисертації троє аспірантів.

А ще Сергій Жанович пише вірші і частенько під час зустрічей в поза протокольній обстановці пригощає нас своїми поезіями. Правильно говорять – якщо людина талановита, то вона талановита у всьому.

Можна було б ще довго перераховувати заслуги та чесноти Сергія Жановича, але якщо сказати коротко, то це – втілення чесності і порядності, чемності й інтелігентності, високого професіоналізму і надійності.

Вітаючи свого друга з ювілеєм, я бажаю йому міцного здоров'я, особистого щастя, творчої наснаги і подальших наукових досягнень.

Ірина Федорівна Ковальова,

*доктор історичних наук, заслужений професор
Дніпропетровського національного
університету імені Олеся Гончара*

**Стосовно ролі особистості в науці
(до ювілею С. Ж. Пустовалова)**

Зізнаюся, жодна наукова стаття не потребувала від мене таких зусиль, ніж ця стисла розповідь про добре відому й духовно близьку людину. Поставало безліч запитань, головним з котрих було: як запобігти надмірній компліментарності, властивій цьому літературному жанру, одночасно не порушивши об'єктивності у високій оцінці наукових надбань ювіляра, котрі стали можливими внаслідок багаторічних польових досліджень і зараз щедро реалізуються ним у викладацькій діяльності?

За віком я належу до того покоління, яке виховувалося в усвідомленні, що особистість, якою б вона не була, не впливає на перебіг історії, навіть тоді, коли мова йде про історію науки. На щастя, сучасна зміна парадигми та життєвий досвід доводять хибність подібного твердження і я зі всією відповідальністю стверджую – Сергію Жановичу Пустовалову належить власна ніша як у дослідженнях археології бронзової доби, так і в українській археологічній науці. Підставою твердження слугує багаторічне знайомство як із науковими працями С. Ж. Пустовалова так і створеною ним базою. До останньої належать колекції з чисельних пам'яток катакомбної культури, що надає мені право вжити стосовно їх автора термін «орач», може й немилозвучний, але ключовий у розумінні джерел успіхів та досягнень С. Ж. Пустовалова. Дійсно, від часів навчання до сьогодні ювіляр не відходив від обраної ним теми, що засвічує величезний бібліографічний перелік його праць, вагомість якого не викликає сумніву. До речі, приємно згадати, що знакову працю ювіляра «Молочанське святилище» надруковано саме на сторінках дніпропетровського наукового

збірника «Проблеми археології Подніпров'я» 1999 року і це не єдина його публікація у зазначеному збірнику. Зі власного досвіду – під час моїх частих відвідин Інституту археології у 80-х роках на засіданнях Відділу або Вченої Ради предметом розгляду постійно були праці молодих вчених, серед яких неодноразово повторювалося прізвище С. Ж. Пустовалова. Давалася ознака першокласна школа, отримана ювіляром під час його навчання у Ленінградському державному університеті, котра отримала подальший розвиток у науковому спілкуванні з тогочасними метрами української археології Дмитром Яковичем Телегіним, Володимиром Федоровичем Генінгом, Олімпіадою Гаврилівною Шапошниковою, Миколою Миколайовичем Чередниченком та іншими. Як одну з привабливих рис наукових та науково-популярних творів С. Ж. Пустовалова відзначу об'єктивність у визначенні доробку наукових попередників, зацікавленість питаннями наукової етики, віковими змінами у науковій орієнтації вчених тощо. Знайомство з творчою лабораторією С. Ж. Пустовалова стало для мене необхідністю під час опрацювання в якості офіційного опонента рукопису дисертації «Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я», поданої ним на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук у 2015 р. Не буде перебільшенням сказати, що завдяки здійсненій С. Ж. Пустоваловим інтерпретації наявної джерельної бази стала можливою постановка і вирішення сформульованих автором питань щодо рушійних сил, шляхів та варіантів становлення державності у конкретному вигляді ранньої станово-кастової ямно-катакомбної системи. Виділення 12 територіальних масивів (всього 1200 поховань, в котрих наявні соціально-станові ознаки) за поховальним обрядом та супутнім інвентарем, встановлення хронологічного співвідношення ямних та катакомбних пам'яток, наведені свідчення радіовуглецевого датування переконливо доводить тривалість співіснування цих етносів. На особливу увагу заслуговують розробки С. Ж. Пустовалова в галузі етносоціальних реконструкцій, механізму взаємодії цивілізаційних центрів та первісної

периферії, різних моделей станovo-кастової системи. Сподіваюся на опублікування цієї важливої праці в недалекому майбутньому.

Серед особистих рис, властивих шановному ювіляру, хочу відзначити широту поглядів, відсутність заангажованості, вміння почути опонента, що не дуже часто зустрічається у наш час. Сергій Жанович Пустовалов – дбайливий чоловік й батько. Дружам він відомий як щира людина, завжди готова прийти на допомогу. На окрему згадку заслуговують його літературні зацікавлення. В колі останніх мирно перебувають «золота латина», поети європейського «срібного віку», авангарду та інші представники цеху, до котрого належить й сам ювіляр. В моїй пам'яті зберігся такий епізод. По завершенні чергового захисту дисертаційної роботи, на який мене було запрошено як опонента, залишився час до відходу потягу до Дніпропетровська. Йти святкувати захист не було бажання і я зібралася їхати на вокзал. Супроводити мене визвався Сергій. Сидячи у залі вокзалу, ми читали один одному вірші переважно з «археологічної» проблематики. Серед останніх були чудові авторські вірші С. Ж. Пустовалова, які потребують неодмінного опублікування. Я теж хочу завершити побажанням у формі вірша, автор котрого О. Чернишов належав до співробітників Дніпропетровської новобудовної експедиції:

«Все в ритме мысли, это наше право: пока Эвтерпа к нам еще добра,
Нанизывать эпохи и державы на острие беспечного пера».

Леонід Львович Залізняк,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу археології доби каменю
Інституту археології Національної
академії наук України*

Катакомбний теоретик (Спомини)

Саме так назвав Сергія Жановича Пустовалова на зорі його археологічної кар'єри один з молодих колег-археологів у середині 70-х років минулого століття.

Автор цих рядків потрапив в археологію з археологічного гуртка при Київському палаці піонерів і школярів. Наприкінці 60-х рр. ХХ ст. керував юними археологами видатний палеолітчик, дослідник найдавнішої пам'ятки Східної Європи, стоянки Королеве Владислав Миколайович Гладилін. Вивчаючи стоянки Київщини, Одещини, Закарпаття під його началом, я захопився кам'яною добою, тим самим обравши свій життєвий шлях в археології.

До штату Інституту археології я потрапив у 1972 р. вже після служби в армії і вступу на історичний факультет Київського державного університету імені Тараса Шевченка. Тоді нечисленний Інститут археології АН УРСР переживав демографічний вибух. За відносно короткий період часу чисельність лаборантів перевищила 100 осіб. Це були переважно студенти-історики, заповітною мрією яких була археологія, а головною функцією – розкопки численних курганів у степах України.

На той час на півдні України велися масштабні новобудовні роботи – будувалися величезні меліоративні системи для зрошування безмежних колгоспних полів та забезпечення дніпровською водою Криму (Північнокримський канал) і Донбасу (канал Дніпро–Донбас). Канали прокладалися по вододілах річок, тобто по найвищих рівнях ландшафту, щоб вода своїм ходом розтікалася по «ланам широкополім». А саме на вододілах

височіли тисячі курганів, полишених скотарями епохи бронзи, кочовиками кімерійцями, скіфами, сарматами, численними тюркськими степовиками середньовіччя.

Законодавство передбачало фінансування будівельниками археологічних розкопок курганів перед їх знесенням в процесі будівництва меліоративних систем. Саме завдяки цим новобудовним коштам Сергій Пустовалов, як і автор цих рядків разом з десятками нині вже відомих археологів, потрапили у 70-х роках ХХ ст. до штату головної археологічної установи України – Інституту археології НАНУ.

Навесні кожного року численне лаборанство Інституту мобілізувалося дирекцією аж до осені у степові експедиції на розкопки курганів на півдні України. Не всі були задоволені цим. Адже багато хто з молоді потрапив до наукових відділів, які не займалися «курганною» археологією як відділ бронзи чи скіфський. Не був у захваті і я, адже мої наукові інтереси лежали в далекій від степових курганів царині палеоліту та мезоліту. До того ж через тривалі новобудовні експедиції навесні та восени доводилося пропускати лекції, що дратувало деканат. Щоб суміщати навчання з роботою в Інституті більшість студентів-археологів були змушені перевестися на заочне відділення.

Сергію Жановичу повезло більше. Він з'явився в Інституті вже з дипломом Ленінградського державного університету, до того ж його наукові інтереси ще з часів навчання були тісно пов'язані з курганною тематикою, зокрема катакомбною археологічною культурою доби бронзи. У Ленінградському державному університеті Сергій слухав лекції багатьох знаних археологів СРСР, в тому числі й знаменитого вже в той час Льва Клейна, відомого теоретика і фахівця з проблематики катакомбної культури. Вочевидь, саме Лев Клейн вплинув на обрання студентом Сергієм Пустоваловим археологічної спеціалізації.

Привів в Інститут археології колишнього студента Сергія мій шеф і вчитель, завідувач відділу кам'яного віку професор Дмитро Якович Телегін. Він хотів взяти Сергія до свого відділу і зробити з нього «камінщика» – фахівця

з археології неоліту чи палеоліту. Його надії розвіялися навесні 1976 р., коли Дмитро Якович очолив новобудовну експедицію для рятівних розкопок курганів поблизу с. Горіхове у Надпоріжжі.

Пам'ятаю, що жили ми в наметах у степовій посадці, і попри холодний травень дерева були вкриті яскраво-зеленим листям, а дикі абрикоси – рожевими квітами. Більшість лаборантів з нетерпінням чекали закінчення експедиції і рвалися додому до Києва, бо насувалася університетська сесія та й далеко не всіх цікавили курганні старожитності. Адже серед нас були початківці славісти, античники, каміньщики. Однак Сергій був виключенням з лаборантського загалу. Його ентузіазму, енергії і зацікавленості дослідженнями виявлених під насипом кургану катакомбних поховань вистачало на всю експедицію. Це справило враження на начальника експедиції і Дмитро Якович, втративши надію зробити з Сергія палеолітчика, відпустив його шукати своє місце в археології на власний розсуд.

У 1974 р. на посаду заступника директора Інституту археології АН України з науки запросили відомого археолога-теоретика з Уральського державного університету ім. О. М. Горького, що в м. Свердловськ – В. Ф. Генінга. В організованій ним відділ теорії і методики разом з іншою молоддю потрапив і Сергій Пустовалов. Так теорія археології стала другим захопленням в науковому житті Сергія, а сам він отримав серед колег неформальне прозвище катакомбного теоретика.

Сергій Жанович визнаний майстер ще одного різновиду інтелектуальної діяльності – він досвідчений університетський викладач. Знаю це безпосередньо з власного досвіду, бо не менше 20 років викладаю з ним у Києво-Могилянській академії. Спочатку співпрацювали на кафедрі культурології, а потім і на кафедрі археології НаУКМА, яку я певний час очолював. Серед 20-ти викладачів останньої він завжди був одним з кращих, а його яскраві лекції незмінно користувалися популярністю у студентів.

Наукове життя Сергія Пустовалова складалося непросто. Для докторської дисертації він обрав складну тему на стику своїх улюблених археологічних тематик – катакомбної культури та археологічної теорії, а саме: «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я», якій присвячена і його остання фундаментальна монографія.

Смілива спроба реконструювати за даними археології та знаменитими текстами легендарних аріїв Ригведою та Авестою соціальний устрій скотарів Північного Надчорномор'я та Надазов'я доби середньої бронзи переконала не всіх колег. За С. Ж. Пустоваловим, завоювання катакомбниками наприкінці III тис. до н.е. заселених племенами пізніх ямників степів Східної Європи призвело до постання синтетичного скотарського суспільства. Його верхні, панівні щаблі (кшатрії та брахмани) узурпували завойовники катакомбники, а на нижніх (шудри і вайш'ї) опинилося завойоване місцеве ямне населення. Саме ця позиція викликала найбільш гострі дискусії з приводу дисертації Сергія Жановича, що затяглися майже на два десятки років. Головним закидом опонентів проти висунутих дисертантом ідей було твердження, що ямна культура існувала раніше катакомбної і якщо їх співіснування й було, то протягом надто короткого часу.

Тривала дискусія відтермінувала захист дисертації Сергія Жановича майже на двадцять років. Проблема остаточно не вирішена й понині. Смілива концепція С. Ж. Пустовалова має як прибічників, так і опонентів в Україні та поза її межами.

Сергій Жанович, без сумніву, непересічна особа в українській археології. Щиро бажаю йому міцного здоров'я, нових книжок, наукових звершень і вдячних учнів!

Олена Миколаївна Титова,

*доктор філософії з історичних наук, доцент,
директор Центру пам'ятокознавства НАН України
та Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури (УТОПІК), заслужений працівник
культури України, член УНК ICOMOS*

Людина дивовижної вдачі: до 65-річчя С.Ж. Пустовалова

Переглядаючи матеріали про С. Ж. Пустовалова в інтернеті, натрапила на відгуки про нього студентів. Більшість з них пишуть, що на лекціях у цього викладача дуже цікаво, вражає його ерудиція – на будь-яке запитання він дасть розлогу, переконливу відповідь, розповість не тільки про суто наукові проблеми, а й чимало історій, про які не прочитати у книгах – з його власних спостережень, вражень. А бачить він набагато більше, ніж будь-яка пересічна людина, і має дійсний талант розповідача з чудовою, соковитою мовою. Кожна лекція професора перетворюється у справжній міні-спектакль, в який викладач і вчений вкладає глибокі фахові знання, енциклопедизм та життєвий досвід, отриманий за 65 років невпинного поступу.

Життя Сергія Жановича склалося так, що фактично з раннього дитинства він почав отримувати ті знання, які й нині використовує в навчальному процесі: його батько – гірничий інженер збирав колекцію мінералів, що стала частиною наочних матеріалів з курсу щодо експертизи археологічних предметів. Коли йому виповнилося п'ять років, родина переїхала на Львівщину, де допитливий хлопець почав знайомитися з пам'ятками культурної спадщини, закохався у давню історію України та світу. Цей глибокий інтерес до старовини привів його на кафедру археології історичного факультету Ленінградського державного університету. З власного досвіду знаю, що потрапити до цієї найкращої у Радянському Союзі школи археології було мрією багатьох молодих людей, які хотіли присвятити своє життя археології. Однак потрапити туди було неймовірно складно, а Пустовалов зміг. На кафедрі викладали науковці зі світовим ім'ям, достатньо зазначити, що науковим керівником Сергія Жановича

став блискучий фахівець з теорії й історії археології Л. С. Клейн. Вчені й досі підтримують тісні дослідницькі стосунки.

Після закінчення університету С. Ж. Пустовалова було зараховано до відділу теорії та методики археології Інституту археології АН УРСР, яким керував теж дуже відомий теоретик і практик В. Ф. Генінг. Науковець, окрім дослідницького таланту, мав славу прискіпливого керівника, що відбирав до свого відділу тільки найталановитішу молодь. Не дивно, що до потужного творчого колективу потрапив допитливий, перспективний молодий учений. У 1970 – 1980-ті роки Сергій Жанович працював у степових новобудовних експедиціях, брав участь у розробці програми електронної бази даних поховальних пам'яток степових культур України (така програма була пілотною, першою у вітчизняній науці), опрацьовував різні проблеми катакомбної культури. Всі ці напрями наукової діяльності мали у С. Ж. Пустовалова не формальний, а творчий, креативний характер. Недаремно йому вдавалося фіксувати не просто поховання у курганах, а давні святилища, цілі сакральні комплекси, і доходити не завжди традиційних, а іноді контраверсійних висновків. Це завадило йому захистити докторську дисертацію у 90-х роках, коли вона фактично вже була написана. Відбулося це тільки у 2015 році, і не у рідному Інституті археології, а у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за спеціальністю «етнологія». Дисертація «Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я» стала вагомим підсумком багаторічних польових і кабінетних досліджень ученого й відповіддю на численні питання давньої історії степової України доби енеоліту-бронзи.

Усіх, хто знає творчість Сергія Жановича, вражає широта його наукових інтересів. Це історія та теорія археології, методика археологічних досліджень, експертиза археологічних та музейних колекцій, етнічні, соціально-економічні, екологічні, демографічні, ідеологічні проблеми доби бронзи, питання появи писемності і перших транспортних засобів, історія світових цивілізацій, наукова творчість та біоритми, охорона культурної спадщини, історія козацтва. Хронологічно це час від неоліту до ранньомодерного періоду.

С. Ж. Пустовалов – автор близько 300 наукових праць, з них 3 особистих і 6 колективних монографій.

Окремою темою наукових досліджень Сергія Жановича з 1991 року стало вивчення багатощарової пам'ятки археології на острові Байда (Малій Хортиці) у Запоріжжі. З 1995 року він очолив експедицію Українського товариства охорони пам'яток історії та культури на цьому місці. Розкопано рештки укріплення катакомбної культури, «городка» Байди-Вишневецького – першої Січі низового запорозького козацтва. Науковець багато років очолює роботу секції пам'яток археології на щорічній конференції «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», є членом редакційної колегії збірки матеріалів цієї конференції.

Не зважаючи на те, що ми працювали разом в Інституті археології з 1975 року, справжнє знайомство і товаришування у нас почалося саме зі спільного вивчення проблем козацької археології, тобто з початку 1990-х. Зблизили нас також спільна повага і навіть захоплення видатним українським ученим, енциклопедистом Дмитром Яковичем Телегіним, якого ми обоє вважаємо своїм Учителем. Багато того, що викладено вище, є не просто фіксацією певних біографічних даних Сергія Жановича. Це почуто особисто під час дружніх, правда не частих у зв'язку з нашою зайнятістю, зустрічей. Кілька років ми одночасно працювали за сумісництвом на кафедрі музеєзнавства та пам'яткознавства Київського національного університету культури і мистецтв, яку С. Ж. Пустовалов нині очолює.

Не буде відкриттям сказати, що справді талановита людина, вміла і талановита у всьому. Це стосується і Сергія Жановича. Відомий учений, чудовий викладач, зразковий чоловік і батько, чуйна, інтелігентна людина, він пише гарні вірші – ліричні і злободенні, а також мемуари з історії археології. Дуже хочеться, щоб вони були надруковані. Ще хочеться побажати Сергію Жановичу багатьох років плідної, натхненної діяльності на науковій і викладацькій ниві, сімейних і загальнолюдських гараздів. Хай щастить!
Сподвижник і друг ювіляра.

Надія Авксентіївна Гаврилюк,

*доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту археології Національної
академії наук України*

К 65-летию Сергея Жановича Пустовалова

*Пол жизни прожито.
И мне ее явленья
до боли внятны...*

(Андрей Ильинский «Печати на глине»)

У поколения конца XX века продолжается парад юбилеев. Подводятся итоги поколения, живущего во времени перемен, которые, сейчас уже ясно, – стали непрерывными. Наше «время перемен» можно назвать и бременем испытаний – испытаний на стойкость и порядочность. Забегая вперед, скажу, что эти испытания Юбиляр прошел с честью, не потеряв ни одного своего лица. После рождения судьбой нам суждено самим формировать многие свои образы: Профессионала, Человека. Ни одного своего лица, в том числе человеческого, Сергей Жанович не потерял. Он и полевой волк, и наставник, и теоретик. Не могу сказать, что мы были близкими друзьями, но добрыми коллегами и единомышленниками по многим проблемам были всегда. Это в какой-то мере дает мне право принять участие в сборнике в честь С. Ж. Пустовалова. Кочевниковедение Северного Причерноморья – это любимое, хотя и не всеми, дитя украинской археологии, родившееся в 1970-х годах. В его становлении, взрослении активное участие своими блестящими научными трудами принимал Сергей Жанович. Юбиляр – не только прекрасный археолог, но и признанный специалист в области индологии и тюркологии ранних периодов. Мостик от этих наук им переброшен сюда, в Украину, в праисторию Северного Причерноморья.

Знаю юбиляра с давних, еще «выдубецких» времен, т. е. с 70-х – 80-х годов прошлого столетия. Институт переехал из центра (ул. Кирова, 4, ныне Грушевского, 4) на городскую периферию, вниз по Днепру ниже моста Патона. Определенная доля здравого смысла в этом решении властей была: кому,

как не археологам, помещаться в одном из самых древних комплексов Киева – в Выдубецком монастыре.

Память имеет «салютный характер» – запоминаются яркие события. Пожалуй, первое воспоминание – семинары по теоретической археологии, которыми модератор (В. Ф. Генинг – тогдашний современный заместитель директора Института археологии АН УССР) подменял надоевшие всем политзанятия. Чуть более старшие коллеги к тем и к другим сходкам относились без энтузиазма: как к чему-то, хотя не особенно нужному, но обязательному, дежурному, как к нейтральному способу рабоче-время-провождения. Тогдашняя молодежь (молодежь – извечная субстанция всех ячеек всех обществ; ей приписываются сверхъестественные «инновационные» способности; хотя замечено, как стремительно молодежь может трансформироваться в касту не очень образованных консерваторов) вдруг потянулась на эти семинары, уже по зову своих археологических душ. Несмотря (или вопреки) некоторому менторству модератора, интерес к ним был обусловлен глубиной метаархеологических проблем, желанием слушателей из археологии делать не дисциплину, а науку. На заседаниях поднимались общетеоретические сложные, далеко за рамками тогдашней идеологической дидактики, темы. Надо отметить, что с тех пор в мире, особенно в западном, сменилось немало научных школ, но обсуждаемые тогда после 70-х годов вопросы так и остаются однозначно нерешенными. Велись дискуссии об определении археологической культуры, об этносе, об особенностях социальных систем древних обществ, о соотношении эмпирического и теоретического в археологической науке. Самыми знающими и «завзятыми» спорщиками были Юрий Павленко и сегодняшний юбиляр – Сергей Пустовалов. Сергей Жанович, в силу прекрасной подготовки на истфаке Ленинградского государственного университета (лекции Л. С. Клейна, Л. Н. Гумилева, В. М. Массона, А. Н. Щеглова дорогого стоят) и значительного «новостроечного» археологического опыта во многом был сильнее убедительнее безусловно талантливый философ – теоретик Юрий Павленко. Эти проблемы

уже в усложненном и более разработанном виде поднимались и решались в последующих работах С. Ж. Пустовалова (около 300 работ).

Считается, что по-настоящему интеллигентный человек может разговаривать на равных с представителями разных слоев общества, никого не унижая и ни под кого не «подстраиваясь». Сергей Жанович обладает этим талантом в полной мере. Интересно было наблюдать, как С. Ж. Пустовалов разговаривал со студентами Киевского национального университета культуры и искусств, которых он привел на практику в наш Институт. Молодые музейеды, попав в непривычную обстановку, вели себя по-разному, в основном возбужденно-шумно. Успокоились лишь после довольно жесткой «выволочки» Сергея Жановича, но в спокойном, иронично-доброжелательном стиле: собрались и начали работать. Произошли эти метаморфозы в течение 10–15 минут. К несомненному педагогическому таланту юбиляра надо добавить и талант поэтический и отличное чувство юмора – очень ценю «роскошь общения» с этим человеком.

Я умышленно не вспоминаю те трудности, с которыми С. Ж. Пустовалов встретился на своем жизненном пути. У многих из нас они были. Но ему удалось преодолеть многое, тяжело заплатить за эти потрясения и не потерять мудрого отношения к жизни и вступить в спокойную фазу жизненного пути.

Хочется пожелать моему доброму коллеге, доктору исторических наук, заведующему Кафедрой музееведения и памятниковедения Киевского национального университета культуры и искусств Сергею Жановичу Пустовалову здоровья, долгих лет жизни, интересных и удачных проектов, высоких индексов цитирования и всего, всего, самого хорошего.

Георгій Іванович Шаповалов,

*доктор історичних наук, професор,
заступник директора з
наукової роботи Запорізького обласного
краєзнавчого музею,
завідувач кафедри українознавства
Запорізького національного технічного університету*

Досліднику старожитностей Запоріжжя Сергію Жановичу Пустовалову – 65 років

Сергія Жановича Пустовалова я вперше зустрів в 1976 році, коли Верхньотарасівська експедиція Інституту археології АН УРСР завітала до Запорізького краєзнавчого музею, який я тільки-но очолив. Експозиція музею ще не була закінчена і начальник експедиції М. М. Чередниченко попросив мене показати нові знахідки з під води біля о. Хортиця. На машині експедиції ми відправилися до Хортицького заповідника, де експонувалися наші знахідки. Сергій був тоді ще зовсім молодою людиною з пишною, ще не сивою, шевелюрою, який уважно слухав мою розповідь під час екскурсії по Хортицькому заповіднику. Протягом 70–80-х років ХХ ст. він працював в археологічних експедиціях на території Запорізької області, неодноразово бував в нашому музеї, працював в архіві, фондах, брав участь у конференціях і складанні реєстру археологічних пам'яток Запорізької області. На виставці «Скарби курганів Запоріжжя», яку музей разом із новобудовними експедиціями Інституту археології АН УРСР у грудні 1976 року організували у Запоріжжі, експонувався кольоровий малюнок С. Пустовалова унікального скіфського розписного саркофага античної роботи, знайденого в одному з курганів на території Запорізької області.

Пам'ятаю його виступ на науковій конференції в 1990 році, яка проходила в нашому музеї. Зазвичай регламент виступу не перевищував 15 хвилин, проте доповідь С. Ж. Пустовалова настільки зацікавила присутніх, що йому подовжили час і не переривали майже годину. Це було першим розгорнутим

оприлюдненням аргументації ідеї Сергія Жановича щодо кастового устрою ямно-катакомбного суспільства.

У січні 1990 р. в м. Запоріжжі на острові Хортиця відбулася Перша Республіканська науково-практична конференція на тему «Проблеми історії запорозького козацтва в сучасній історичній науці та музейній практиці». На ній, після моєї доповіді, відбулася жвава дискусія щодо місцезнаходження острова Мала Хортиця та фортеці-городка Дмитра Вишневецького. На пропозицію голови секції, доктора історичних наук Д. Я. Телегіна, конференція ухвалила рішення доручити керівництву Хортицького історико-культурного заповідника першочергово розпочати дослідження острова Мала Хортиця на Старому Дніпрі. До участі у проведенні цих досліджень було запрошено С. Ж. Пустовалова.

З 1991 року Сергій Жанович починає постійно працювати в м. Запоріжжя на розкопках першої Запорозької Січі (Дмитра Вишневецького). Спочатку як співробітник, а потім й начальник експедиції. Він за багато археологічних сезонів дослідив більше двох з половиною тисяч квадратних метрів городища. Вже в 1991 році були знайдені перші свідчення того, що на острові знаходилася потужна фортеця, яка існувала з часів ранньої бронзи до XVIII ст. Були підтверджені висновки попередніх дослідників В. Ф. Пешанова та Р. О. Юри про те, що в XVI ст. на острові знаходилися укріплення замка князя Д. І. Вишневецького. Зокрема, були досліджені вали городища і виявилось, що їх збудували в основному ще за доби бронзи і лише підправили в XVI – XVIII ст. Тоді ж була досліджена слюсарна майстерня, де виявлені ковадла, уламки зброї та іншого реманенту. Разом з тим з'ясувалося, що на острові Байда існувала перша в Україні справжня кам'яна фортеця кінця III – поч. II тис. до н.е. Десятки розтрощених вістер крем'яних стріл, зламаних кам'яних сокир були знайдені в ровах та на стінах фортеці.

В наступні роки були виявлені численні землянки, які засвідчували спартанський побут козаків. Грубі нари, більш ніж скромна їжа (під час облоги смажили жолуді та дике жито), проста зброя (сокири, списи, ножі, мушкети) були яскравим свідченням героїчного минулого України.

Невеликі кошти, які виділялися на розкопки комплексу унікальних пам'яток на острові, вимагали від дослідника майже ювелірно обирати місця для дослідження. Цьому сприяла притаманна ювіляру ретельність у проведенні розвідувальних робіт на городищі. У схованці під підлогою однієї з башт замка Вишневецького були виявлені уламки списа та гномон – головну частину сонячного годинника. Скоріше за все це був трофей козаків. Потім було знайдено місцеве наслідування цьому гномону. Там само було знайдено й розірваний ствол від мушкета. За роки роботи експедиції було виявлено чимало різноманітної зброї: бойових сокир, фрагментів шабель, вогнепальної зброї, ножів, списів та сулиць тощо. Розкопані були також кулеливки, слюсарний інструмент, мідні стопки, різноманітні гудзики, фрагменти кераміки, декілька срібних монет кінця XV – поч. XVI ст.

Результати робіт були приголомшливі й, зрозуміло, викликали величезний громадський резонанс у суспільстві. Адже йшлося про археологічне підтвердження однієї з головних подій в історії України – заснування українським шляхтичем Дмитром Івановичем Вишневецьким фортеці на Дніпрі нижче порогів, тобто на Запоріжжі (!), її оборони від спільних військових сил Криму і Туреччини у 1556-1557 роках.

Не всім сподобались успішні дослідження на острові Мала Хортиця (Байда). В запорізькій пресі вже за часів незалежності України з'явилася стаття, де піддавалися сумніву результати розкопок на о. Байда. В ній реанімувалися застарілі і давно спростовані концепції про розташування першої Запорозької Січі, а укріплення на о. Байда називалися мисливською засідкою. Спроба С. Ж. Пустовалова відповісти опонентові на шпальтах газети закінчилася тим, що його матеріал був редакцією порізаний. З нього було вилучено найгрунтовніші аргументи. Науковці Запоріжжя були обурені поведінкою газети. В розмові з Сергієм Жановичем я запропонував йому надрукувати повний текст статті на захист значення острова Байди як першої Запорозької Січі в нашому часопису «Музейний вісник». Невдовзі цей матеріал був опублікований. Всі побачили, що «мисливська засідка» мала дві лінії потужних

валів та ровів, які завершувалися палісадами, додатково укріплених протикіннотними палями. А тільки в досліджених експедицією землянках могло мешкати понад сорок чоловік.

В статті С. Ж. Пустовалова наводилися незаперечні свідчення Еріха Лясоти про місце розташування «замочка Вишневецького», гідрологічні дані про те, що Лясота не міг пливати Новим Дніпром тощо. Треба відмітити, що Сергій Жанович і в цій необ'єктивній статті знайшов позитивний момент. Автор «опонент» дивувався, що на о. Байда не знайдено жодної землянки шляхти. Проаналізувавши розташування найяскравіших знахідок, топографію острова та особистість самого Дмитра Вишневецького, він дійшов висновку, що її треба шукати поблизу від найвищої частини острова та поблизу від знахідок монети, каламаря та нагайки, які є ознаками високого соціального стану їх володаря.

Вже наступного року був виявлений смітник XVI ст., що є нехарактерним для козаків. Ключ від шкатулки, підкова від чобота, дужка від казана свідчили про те, що поруч оселя ватажка. Вона була досліджена наступного 2007 року. Невелика, вона мала якісні відміни від звичайних землянок: камін замість пічки-кам'янки, дерев'яний стіл на козлах, заглиблення від ніжок ліжка, ручку від грілки для ліжка, шматки срібного галуна, застібки для портупеї, срібний гудзик тощо. Виявилось, що ця оселя стояла впритул до слюсарної майстерні і знайдені в останній шкіряна сумка з мідними прикрасами та срібний гріш і ніж з наборною срібною ручкою потрапили до майстерні в результаті завалювання стіни напівземлянки шляхти. Імовірно, це й була оселя самого князя Дмитра Вишневецького. Таким чином за два роки було знайдено те, чого так не доставало визначній пам'ятці на о. Байда.

Сергій Жанович близький мені не тільки як польовик-археолог, не тільки як кабінетний вчений, але і як талановитий викладач. В 2012 році роботи на о. Байда проводилися С. Ж. Пустоваловим за участі студентів-практикантів Національного університету «Києво-Могилянська академія». Крім роботи на розкопі Сергій Жанович влаштував студентам велику культурну програму. Ми зустрілися з ним та студентами на підйомі Експедицією підводних

археологічних робіт середньовічного човна з русла Старого Дніпра. Сергій Жанович привіз всіх студентів на цю важливу та рідкісну операцію, яку здійснював Хортицький національний заповідник. Я роз'яснював студентам особливості конструкції човна. Студенти із захватом спостерігали як поступово на спеціальному каркасі піднімався з глибини дерев'яний старовинний човен. А я радів за них та за їхнього наукового керівника, розуміючи важливість для виховання справжніх науковців, отримання подібних спільних вражень від живої практики наукового життя.

Маю що повідомити і про різнобічність наукових інтересів С. Ж. Пустовалова. Наведу лише один приклад. Я довго вважав себе мало не єдиним в Україні археологом, хто професійно цікавився історією флоту. І був приємно здивований, коли побачив кілька ґрунтовних статей Сергія Жановича, присвячених напрямкам розвитку судноплавства у доісторичні часи.

Під час перебування в Запоріжжі студентів НаУКМА я, на прохання С. Ж. Пустовалова, влаштував їм екскурсію нашим музеєм. Крім експозиції ми завітали на мою авторську виставку, присвячену походженню українського тризубу. Було приємно бачити як моя розповідь, щодо походження нашого державного герба у вигляді тризуба від символу хреста-якоря Святого Климента, викликала жвавий інтерес, зацікавленість і підтримку.

На завершення ще раз хочу привітати Сергія Жановича з ювілеєм, побажати йому міцного здоров'я, особистого щастя, творчих успіхів, талановитих учнів, добробуту, всіх благ і нових археологічних відкриттів.

Ростислав Всеволодович Терпиловський,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри археології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

**До 65-річчя
Сергія Жановича Пустовалова**

Я знаю ювіляра понад 40 років. Тут слід трохи зупинитись на особливостях часу, коли це знайомство відбулось. Протягом 70-х років ХХ ст. одним з провідних напрямків розвитку української археології стають широкі дослідження археологічних пам'яток у зонах новобудов, насамперед, під час будівництва каналів, зрошувальних систем тощо у степовій частині. У свою чергу це викликало необхідність кількісного розширення Інституту археології АН УРСР як провідної археологічної установи держави, а, відповідно, дало можливість потрапити до штату молодим людям, що мріяли пов'язати своє життя з археологією. Дехто з них на той час вже закінчив той чи інший вищий навчальний заклад (переважно Київський державний університет імені Тараса Шевченка), де існувала єдина на той час в Україні кафедра археології), інші ще навчались на вечірньому чи заочному відділенні. Поступове набуття теоретичних та практичних знань, пов'язаних з експедиційною роботою «в полі», спонукало найбільш активну частину інститутської молоді до спроби зробити перші кроки в науці. На цій основі й виникла Спілка молодих археологів, яку довгий час очолював на той час ще молодий, а зараз вже відомий античник Сергій Буйських. Перша конференція Спілки відбулась у 1972 році. У 1975 році до Інституту прийшов Сергій Пустовалов, який щойно закінчив відому на весь Радянський Союз кафедру археології Ленінградського державного (зараз Санкт-Петербурзького) університету. Його першим науковим керівником став відомий теоретик археології Лев Самуїлович Клейн. Перший польовий досвід Сергій набув саме у степових експедиціях по дослідженню курганів у Ростовській

області. Певним аспектам вивчення катакомбної культури доби бронзи була присвячена й його дипломна робота. В Києві Сергій зразу влився до колективу молодих дослідників, де і відбулось наше перше знайомство.

Додам, що в цей час відбуваються також певні зміни в структурі Інституту. З 1973 року його директором стає І. І. Артеменко, який запрошує до Києва В. Ф. Генінга як свого заступника. Згодом виникають нові відділи – археології ранніх слов'ян на чолі з В. Д. Бараном, де працював і я, та теорії й методики археології під керівництвом В. Ф. Генінга, куди потрапив Сергій. Взагалі, основну частину останнього відділу складала «новобудовники», тісно пов'язані з степовими експедиціями, що вивчали насамперед курганні пам'ятки доби бронзи та скіфського часу. Разом з тим, співробітники інших відділів протягом польових сезонів також мали «відпрацювати» у новобудовних експедиціях, щоб Інститут міг успішно виконати держзамовлення. Так у 1976 році ми разом з Сергієм зустрілись «в полі».

Наприкінці квітня – на початку травня разом з іншими молодими колегами ми опинились в Солонянському районі Дніпропетровської області у складі експедиції, яку очолив Д. Я. Телегін, до археологічного гуртка якого я ходив іще навчаючись у школі. Ми дослідили кілька курганів зрубної та катакомбної культури, яка продовжувала залишатись основною темою наукових пошуків ювіляра. Запам'ятався також короткий відпочинок на березі Дніпра біля порогів, коли основна робота вже була закінчена.

Восени того ж року доля знову звела нас у новобудовній експедиції (начальник М. М. Чередниченко), що працювала на розкопках курганів у Томаківському районі Дніпропетровської області. Незважаючи на складні погодні та побутові умови, члени експедиції стійко переносили негоду та встигли закінчити дослідження до настання справжніх холодів та снігу.

В цей час Сергій запам'ятався мені як справжній «польовик», професіонал, захоплений романтикою археологічного пошуку. Разом з тим, це – товариш, на кого можна повністю покластися у складних ситуаціях, які час від часу

виникали під час роботи. Друзям, до речі, Сергій відомий не лише як фаховий археолог, але й талановитий поет.

Подальше наше спілкування переважно проходило в стінах Інституту, під час чергових наукових конференцій та громадських заходів, адже наукові інтереси вимагали від Сергія працювати над дослідженням курганів на півдні України, а мені доводилось проводити розвідки та розкопки ранньослов'янських поселень на півдні лісової зони та у лісостепу. Втім, у середині 1980-х років розпочалась «перебудова», а згодом Україна отримала незалежність. Разом з тим, цей бурхливий час відзначився й негативними змінами у системі національної науки. «Круті дев'яності» ознаменувались суттєвим скороченням фінансування «академічної» науки, в тому числі археологічних досліджень. В цих умовах робота у новобудовних чи рятівних експедиціях, де можна було знайти певне застосування професійним навичкам, сприймалась як велике щастя. Знову зустрітись з Сергієм нам довелося у Вишгороді у 1996 році, де при місцевому історико-культурному заповіднику працювала експедиція, яку очолював наш старий знайомий і колега Руслан Орлов. Під час охоронних досліджень на території давнього міста вдалось виявити та дослідити кілька ділянок з об'єктами давньоруського часу, яким загрожувала забудова.

Наше наступне спілкування припадає вже на десяти роки нинішнього століття. На цей час певне застосування своєму вже чималому археологічному досвіду ми намагались знайти не лише «в полі» та в лабораторії, але й на університетській кафедрі. Так трапилось, що Сергій Пустовалов почав свою викладацьку діяльність у Національному університеті «Києво-Могилянська Академія» та Київському національному університеті культури і мистецтв, а я повернувся до Київського національного університету імені Тараса Шевченка вже як завідувача кафедри археології та музеєзнавства. Тож спілкуватись нам доводилось й про зміст та методи викладання археологічних курсів, історію археології, особливості викладацької діяльності тощо.

В цей час з'ясувалось, що деякі погляди Сергія Жановича щодо етнічної історії та соціальної структури катакомбного суспільства виявились надто новаторськими і не знайшли підтримки серед частини колективу відділу археології енеоліту – доби бронзи, де він працював після припинення функціонування відділу теорії та методики археології у 1997 році. Така ситуація стала на заваді публікації підготовленій ним монографії, що, на мій погляд, суперечило основним принципам ведення наукової дискусії. Через це Спілка археології та антропології, яка на громадських засадах діяла при кафедрі археології та музеєзнавства, рекомендувала до видання книгу С. Ж. Пустовалова «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я», яка й вийшла з друку у 2005 році. Ще більш частими наші зустрічі стали, коли на нашій кафедрі проходив навчання молодший син ювіляра – Василь. Спеціалізуючись, слідом за батьком, на вивченні пам'яток доби бронзи, він проходив археологічну практику на нашій університетській базі на території Канівського природного заповідника. Протягом двох польових сезонів тут перебував і Сергій Жанович, додавши свій внесок у вивчення старожитностей Середнього Подніпров'я.

У 2015 році було опубліковане нове видання зазначеної вище монографії, на основі якої ювіляр успішно захистив докторську дисертацію за спеціальністю «етнологія» у спеціалізованій вченій раді історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Закономірним підсумком багаторічної наукової та викладацької роботи ювіляра стало призначення його завідувачем кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства Київського національного університету культури і мистецтв. Сумлінне ставлення Сергія Жановича до науки, відданість обраному фаху, вміння наполегливо і плідно працювати завжди були і будуть прикладом для наслідування молодому поколінню. Він вміє передавати знання та досвід студентам не лише під час лекцій, а й польових робіт. Творчий шлях ювіляра – це десятки розвіданих і досліджених розкопками степових курганів і святилищ, низка монографій, сотні статей та доповідей на конференціях. Втім, наукові

ступені й звання – то не більше, ніж проста констатація працьовитості та творчої плодovitості Сергія Жановича.

Наостанок ще раз щиросердно вітаю ювіляра і бажаю йому довголіття, здоров'я, успіхів у науковій творчості та всіляких гараздів у родинному житті!

Ганна Олександрівна Андрес,

*кандидат історичних наук, доцент
Київського національного університету
культури і мистецтв*

Коли ти науковець і поет

Наше знайомство із Сергієм Жановичем Пустоваловим, почалося з мого приходу на кафедру (тоді ще) охорони культурної спадщини та музейної справи.

Звісно, я про нього чула ще до нашої зустрічі. Спільні друзі та знайомі розповідали про вченого Пустовалова – археолога, дослідника. Рівні та приятні колегіальні стосунки у нас склалися відразу. Ми, звісно, сперечалися і щось намагалися доводити, відстоювали власні переконання – але тільки в якості, інтелектуального диспуту.

У Сергія Жановича в навчанні студентів відпрацьована система. Має бути не тільки теорія, а й практика, тільки особисте враження. Ми часто виводили студентів на прогулянки та екскурсії по Києву, і тут я для себе з'ясувала, що цей надзвичайно інтелігентний чоловік – ще й чудово знає місто. Для нього Київ – це люди й події: «Тут я познайомився з...», «а тут відбувалися розкопки», «в цьому місті 300 років тому було...», «а тут ми «козу водили» ... Київ в його розповідях, починає змінюватися, стає живим.

На Лисій горі, під час таких подорожей, звернули увагу на деталі які б могли пройти повз тебе, «подивіться на дату, це напис на цеглині, а отут підпис...». Починаєш рахувати та розумієш, що напису близько 200 років, а ти не помічав.

І в такому спілкуванні знайшлося багато цікавих тем. В черговій дискусії, від мене прозвучала цитата Льва Гумільова, а у відповідь я почула – «а я його лекції в університеті слухав». Такі моменти я називаю «тест на причетність».

Літо, жара, кінець робочого дня, великий кавун на столі – і знову фраза: «А давайте я вам свої вірші почитаю...». Чергове відкриття. Вірші – про скіфських баб і хризантеми, про експедиції і міста, а ще епіграми, коли – ліричні, а коли й в'їдливі та дотепні.

В цьому нарисі, можна було б перелічити безліч статей дослідника Сергія Пустовалова і всі його наукові звання. Однак, дуже хотілося написати про людину, яка легким стилем пише і наукові статті і вірші. Бо це все творчість. Так буває тільки коли ти науковець та ще й поет.

Я рада що ми знайомі, я рада можливості привітати Сергія Жановича з його ювілеєм. Не завжди виходить словами сказати те, що ти думаєш про людину. Сподіваюся, письмово, в мене хоч трохи, вийшло висловити свою повагу Пустовалову Сергію Жановичу, а ще – хочу побажати йому нових досліджень і нових віршів.

Юрій Іванович Горбань,

*кандидат культурології, доцент кафедри
інформаційних технологій,
директор наукової бібліотеки Київського
національного університету культури і мистецтв,
магістр музейної справи і охорони пам'яток
історії та культури*

Сергій Жанович Пустовалов: науковець розумом і серцем

Людина, яка обирає для себе професію науковця, завідомо розуміє, який тернистий шлях її очікує. Наука вимагає точності, досконалості і не терпить помилок. Науковий шлях у кожного свій. Одні науковцями стають поступово: навчання – наукове самовдосконалення – кар'єрний ріст. Інші – зигзагоподібно, і не завжди послідовно: людина тривалий час може займатись скрупульозною практичною роботою, і раптом з цієї роботи народжується глибоке та масштабне дослідження.

Моє знайомство з Сергієм Жановичем відбулося в студентські роки. Студенти – це вічно пульсуюча сила молодості й активності; їх життя, сповнене яскравих подій і цікавих новин, що не дають залишатися осторонь нікому. За роки навчання у С. Ж. Пустовалова я зробив висновок, що найголовніше завдання викладача – зацікавити своєю дисципліною. Можна не стати археологом, але потрібно зберегти повагу до науки.

Постать Сергія Жановича Пустовалова – багатогранна. Значне місце в доробку Сергія Жановича займає поезія – океан барв та відчуттів, що сплітаються у шаленому ритмі та дарують емоції, формують світогляд та вчать любові.

Талант і здатність ювіляра полягає у вмінні відтворювати певні стилістичні прийоми архаїчного мистецтва – кшталт скіфського звіриного стилю чи-то орнаментики бронзової доби.

Шлях Сергія Жановича Пустовалова бачиться мені як частина другого варіанта долі – такого ж успішного, тернистого, простого і водночас складного та непередбачуваного.

Народився Сергій Жанович в родині гірничого інженера, в дитинстві сім'я переїхала до м. Червоноград (Львівська область). Історичні пам'ятки Західної України, архітектура та музеї Львову вплинули на подальший життєвий шлях. Вищу освіту С. Ж. Пустовалов здобував у Ленінградському державному університеті на кафедрі археології. Ще студентом обрав основний науковий напрям – степову курганну археологію та катакомбну культуру, якій і була присвячена дипломна робота. Переїзд до Києва став новим етапом в житті науковця – Сергій Жанович працює в Інституті археології АН УРСР у відділі теорії та методики археології, де бере участь у створенні першої в Україні комп'ютерної інформаційно-пошукової системи для поховальних пам'яток. Паралельно С. Ж. Пустовалов працює над кандидатською дисертацією, після захисту якої стає старшим науковим співробітником, а згодом – доцентом.

Паралельно з роботою в інституті та теоретичними знаннями, продовжується і археологічна діяльність Сергія Жановича. Він активно бере участь у степових експедиціях (Новочеркаська, Вище-Тарасівська, Херсонська, Запорізька, Північно-Кримська, Орджонікідзевська), досліджує кургани (Молочанське святилище, Довга Могила біля Чортомлика та ін.). За плідну польову археологічну діяльність був нагороджений бронзовою медаллю ВДНГ СРСР, дипломом Керамологічного центру в Опішні.

С. Ж. Пустовалов-викладач – це вдалий симбіоз знань, досвіду, мудрості та бажання і уміння передати свої знання студентам. Вся його педагогічна діяльність направлена на сприяння молодому поколінню в дослідженні багатой історії нашого краю, історичної, національної та патріотичної самосвідомості.

Діапазон наукових інтересів С. Ж. Пустовалова – від неоліту до середньовіччя та нового часу. Його цікавить археологія України, історія світових цивілізацій, етнологія України, експертиза археологічних колекцій, археологічна трасологія, теорія археології, польові дослідження музеїв та багато

іншого. Він є автором понад 250 наукових робіт, які опубліковані в українських та закордонних виданнях. Серед яких є монографія «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я», де представлено системну реконструкцію ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я, розроблено теоретичну модель станово-кастового суспільства, методику етно-соціального аналізу на матеріалах поховального обряду та кераміки, методику демографічного аналізу, які перевірені на матеріалах ямних та катакомбних пам'яток. Доведено існування знакової системи у ямно-катакомбну епоху.

Нині Сергій Жанович є успішним завідувачем кафедри музеєзнавства та експертизи історико-культурних цінностей, доктором історичних наук, доцентом Київського національного університету культури і мистецтв.

Колосальний досвід та довгі роки праці знаменують Сергія Жановича Пустовалова, як універсального та неперевершеного науковця, фаната своєї професії. Дуже складно позначити пріоритети в його діяльності, адже він щиро любить справу, яка займає все його життя, розуміє, відчуває та з захопленням розповідає про неї кожному, хто зацікавлений у вивченні минулого та розбудові перспективного майбутнього.

Шановний Сергію Жановичу!

Кажуть, ювілей – це час підбивати підсумки, або збирати «каміння». Проте бажаю Вам сил, енергії, натхнення на нові звершення, на реалізацію неочікуваних бажань та мрій. А ще – вдячних студентів, хороших новин, величезної сили духу, приємних подій та невичерпного оптимізму!

Олена Олександрівна Каракоз,

*кандидат історичних наук, професор,
заступник декана факультету інформаційної
політики і кібербезпеки
Київського національного університету
культури і мистецтв*

**Справжній вчений і педагог –
не просто професія, це покликання**

Кожна епоха народжує своїх титанів, саме таким титаном археологічної науки є Сергій Жанович Пустовалов. Для мене велика честь, разом з Сергієм Жановичем працювати в одному колективі.

В особі Сергія Жановича поєднався талановитий історик-археолог, допитливий і сумлінний вчений, надзвичайно творча особистість, потужний викладач.

С. Ж. Пустовалов має широкі наукові інтереси. Серед його праць – роботи з етнічної, соціально-економічної, еколого-економічної, соціальної, демографічної, ідеологічної проблематики культур доби бронзи, проблем поширення перших транспортних засобів, появи писемності, історії археології, викладання археологічних дисциплін, наукової творчості та біоритмів, методики розкопок, теорії археології, історії архітектури та охорони пам'яток. Діапазон його інтересів коливається від неоліту до середньовіччя та нового часу. Він автор понад 250 наукових робіт, опублікованих в українських і закордонних виданнях. Серед них дві особисті та три колективні монографії. Підсумком його п'ятнадцятирічної роботи стала фундаментальна монографія «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я» (2005). Висловлені С. Ж. Пустоваловим гіпотези неодноразово ставали предметом жвавих, а іноді гострих дискусій. Його наукові позиції підтримують такі провідні вчені-археологи як В. О. Дергачов, Л. С. Клейн, І. Ф. Ковальова, підтримували А. Л. Нечитайло, С. Н. Станко, Д. Я. Телегін, О. Г. Шапошникова та ін.

Відмінними рисами Сергія Жановича як вченого, педагога є нестримне бажання постійно саморозвиватися, самовдосконалюватись, неперервне розширення власного кругозору, вдосконалення та пошук нових методів викладання.

Сергій Жанович – світоч в інтелектуальному житті студентів – музеєзнавців, він пробуджує в них жагоду до знань, повагу до науки. Впливає на формування життєвої позиції та пріоритетів студентської молоді, закладає ґрунтовні основи її майбутнього.

Сергій Жанович володіє величезним талантом любові до людей, до своєї праці і перш за все до студентів. Людина лише тоді людина, коли вона людуству друг – ці слова найкраще підходять, коли мова йде про С. Ж. Пустовалова. Йому властиві подвижництво, повна самовіддача, благородство.

Сергій Жанович Пустовалов – неординарна, обдарована людина, він є своєрідним стрижнем, людиною, яка творить і створює. Він є надзвичайно інтелігентною людиною, великим оптимістом.

Тож сердечно вітаю ювіляра, бажаю міцного здоров'я, невичерпної енергії, здійснення планів і творчих успіхів у багатогранній і плідній науково-педагогічній та практичній діяльності. Нехай множаться гаразди в житті, повниться радістю душа, збуваються всі Ваші мрії та надії, тепло рідних і близьких надійно захищає Вас від життєвих негараздів, а кожен день наповнюється корисними справами та земними радощами!

Юлія Миколаївна Ключко,

*кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри музеєзнавства
та історико-культурних цінностей
Київського національного університету
культури і мистецтв*

**Служіння улюбленій справі:
до 65-річного ювілею**

Доля не всім і не завжди дарує прекрасне життя. Вона обирає лише найкращих, найсильніших, найбільш гідних і витривалих, тих, хто у славний ювілей може пишатися і гордитися собою. У серпні 2018 року наукова і освітянська громадськість України відзначає 65-річчя від дня народження знаного вченого історика і археолога, талановитого педагога, наставника молоді Сергія Жановича Пустовалова.

Дитинство ювіляра пройшло на Західній Україні і, безперечно, історичні пам'ятки регіону, львівські музеї, архітектура вплинули на вибір його подальшого життєвого шляху. По закінченні середньої школи в 1970 р. Сергій Пустовалов вступив на історичний факультет Ленінградського державного університету на кафедру археології. Під час навчання йому пощастило слухати лекції таких визначних вчених як М. І. Артамонов, Т. Д. Белановська, П. Й. Борисковський, І. Й. Гохман, Г. П. Григор'єв, М. П. Грязнов, Л. М. Гумільов, Р. Ф. Ітс, Л. С. Клейн, В. В. Мавродін, В. М. Массон, С. Б. Окунь, Б. Б. Піотровський та ін. З 1975 року життя С.Ж. Пустовалова нерозривно пов'язано з Києвом, зокрема, з Інститутом археології АН України. У 1970-80-х рр. він брав участь у роботі степових експедицій: Новочеркаській (1971–1974), новобудовних Вище-Тарасівській (1975–1976), Херсонській (1977–1978), Запорізькій (1977–1987), Північно-Кримській (1978), Орджонікідзевській (1979), досліджував переважно великі кургани. Серед них такі гіганти як Молочанське святилище (8,0 м), Довга Могила біля Чортомлика (7,4 м), Тягунова Могила (7,0 м) та ін. Загалом С. Ж. Пустовалов провів понад 30 польових сезонів, керував і брав участь у розкопках близько 60 курганів.

За плідну польову археологічну діяльність у 1985 р. був нагороджений бронзовою медаллю ВДНГ СРСР. Нагороджений також дипломом Керамологічного центру в Опішні за кращу наукову статтю з дослідження кераміки за 2009 р. Серед польових відкриттів та об'єктів подальшого дослідження С. Ж. Пустовалова такі знахідки як одна з найдавніших одноосьових колісниць, храм типу зіккурат, обряд моделювання черепів у похованнях інгульської культури та ін. З моменту відкриття в 1991 р. на о. Байда (Мала Хортиця) Малохортицькою експедицією (керівник у 1991–1994 рр. В. Є. Іллінський, від 1995 р. – С. Ж. Пустовалов) досліджує першу кам'яну фортецю катакомбної культури.

У різні роки Сергій Пустовалов був прийнятий до лав наукових асоціацій сходознавців, індологів, тюркологів, товариства археології та антропології. Від 1991 р. він плідно співпрацює з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, завдяки якому провадить розкопки на о. Байда та організовує археологічну практику студентів кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства в історико-культурному заповіднику м. Вишгород, постійно відвідує разом зі студентами музеї, історико-культурні заповідники.

С. Ж. Пустовалов має широке коло наукові інтереси. Вагомим результатом його наукових досліджень і викладацької діяльності став захист у 1987 р. кандидатської дисертації, у 1994 р. – вчене звання старшого наукового співробітника, у 2012 р. присвоєно вчене звання доцента кафедри історії України та музеєзнавства КНУКіМ, і, нарешті у 2015 р. – успішний захист докторської дисертації. За останні роки Сергій Пустовалов підготував 3-ох кандидатів наук, нині – успішно керує підготовкою трьох аспірантів. Наш ювіляр має близько 300 наукових публікацій, в т.ч. монографій, в українських на закордонних виданнях у Польщі, Німеччині, Молдові та ін.

Моє безпосереднє знайомство з ювіляром відбулося у 2002 році, коли Сергій Жанович, вже маючи за плечима восьмирічний досвід викладання у Києво-Могилянській академії, був запрошений на кафедру музеєзнавства КНУКіМ як сумісник для викладання курсу «Археологія України». Нині Сергій

Жанович Пустовалов – завідувач кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства. За час роботи у КНУКіМ він здобув авторитет, повагу серед колег-однодумців та студентів. Адже Сергій Жанович глибоко усвідомлює, що досконалості немає меж, а є лише шлях до вершин досконалості – через працю. З цією людиною цікаво і приємно розмовляти завжди. Здається, він ніколи не буває роздратованим, непривітним. Його невидима аура – суцільний позитив, яка сприятливо впливає на оточуючих. В той же час він – вимогливий, принциповий керівник, якого поважають і люблять підлеглі. Бо сам – взірець порядності у роботі, точності й акуратності. Сергій Жанович зрозумів головну істину життя: кожна людина – це особистість, і до неї потрібно ставитися так, як би ти хотів, щоб ставилися до тебе. Ніби й нескладна наука, але оволодіння нею дозволяє завжди бути на висоті становища, мати повагу в колективі і, як результат, успішно виконувати виробничі завдання.

Моя розповідь про ювіляра була б неповною, якби я не згадала про те, що попри фанатичну залюбленість у наукову працю, він з 18-ти років пише вірші, декілька з яких опубліковані: «Трон Людовізі», «Кургани», «Д. Я. Телегіну», «Печерський вальс», «На могилі Б. М. Мозолевського» та інші., а також захоплюється різьбленням по дереву. Він використовує для різьблення сюжети з скіфського звіриного стилю та давньоруські мотиви. Робить шкатулки, ножі для паперу, кулони та інші прикраси. Гадаю, що головна риса Сергія Жановича –багатогранність.

Тож бажаю ювілярові міцного здоров'я, благополуччя в родині, натхнення та здійснення всіх планів і мрій! Нехай роки залишають тільки світлі спогади, а майбутнє дарує ще багато щасливих літ, сповнених радості, добра, надії. Зичу Вам невпинного руху вперед, успішного здійснення всіх планів та задумів. Бажаю, щоб підґрунтям щасливого життя та плідної професійної діяльності були міцне здоров'я, серце, сповнене любові та добра, натхненна думка й щирі почуття. Нехай людська шана буде подякою Вам за плідну працю, чуйність, уміння творити добро, а дружні привітання додадуть життєвої наснаги у скарбничку Вашої душі.

Денис Олександрович Король,

кандидат культурології,
доцент кафедри культурології
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»

До 65 річчя Сергія Жановича Пустовалова

Сергій Жанович... Харизматичний археолог з примхливим по-батькові привернув мою увагу, коли я був іще першокурсником. Я взагалі свідомо пішов після школи саме на єдину в Україні кафедру культурології та археології, дітище Миколи Чмихова. Тож на археологів увагу звертав особливу, а їхні лекції впродовж декількох років занотовував, як колись бурсак – Святе Письмо. Саме Сергій Жанович знайомив нас із археологією, саме він проводив дворічний спецсеминар «*Давня Європа та Близький Схід*»; і взагалі його авторству належить ще чимало курсів. Вже не кажучи про захопливі публікації науковця С. Ж. Пустовалова, число котрих нині вже добігає майже трьохсот, та декілька його монографій, з яких нині найсуттєвішою можна назвати «*Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я*» (2005).

Сергій Жанович не лише добре розуміється на профільних для себе проблемах доби палеометалу, але й на загальних питаннях формування ієрархічних суспільств та проблематиці розвитку писемності; фахівець із визначення автентичності та ідентифікації старожитностей, він знає специфіку обробки матеріалів і здатен сам відтворювати певні стилістичні прийоми архаїчного мистецтва – на кшталт скіфського звіриного стилю чи-то орнаментики бронзової доби, адже впродовж життя займається різьбленням по дереву.

Далеко не всі викладачі здатні зробити цікавим для студентства такий курс як, скажімо, «*Безпека життєдіяльності*» (й нехай не ображаються ті, хто присвятив цьому курсу багато років), але він – зміг. Втім, не менш цікавими

були його життєві оповідки на лекціях. Особливо запам'ятовувалися колоритні, ілюстровані реальними прикладами, настанови з техніки безпеки на розкопках. Саме вони давали новачкам наочне уявлення, що таке «бровка», і чому не можна ані ходити по ній, ані стукати по ній інструментом. Пан Сергій чудово все показував на прикладах з власному досвіду, не обмежуючись формальним поверховим інструктажем, тож ми наочно дізнавалися, як грамотно працювати лопатою, як мають згинатися під час роботи ноги та спина, аби не було болю та травмування.

Захоплення викликають не лише лекції Сергія Жановича Пустовалова. Моя перша в житті експедиція – власне, археологічна практика – була у місті Вишгород у 1996 році. Копали ми подвір'я давньоруської церкви Бориса і Гліба, і зокрема – церковне кладовище. Того разу в нас іще не було наметової романтики, і всі блага цивілізації були поруч. Проте розкопки були складні. Розвалені наприкінці XVI ст. стіни давньоруського храму піддавалися лише лому та кайлу. Подекуди траплялися залишки фресок. Запам'яталась доброзичлива атмосфера на розкопі. Запам'яталось, що Сергій Жанович часто жартував, та водночас пильно стежив за продуктивністю нашого робочого часу. Тим приємнішим потім виявлялося дозвілля – потім було що згадати.

Мені дуже кортіло знайти щось цікаве, незвичне. Та знахідки оминали мою ділянку розкопу. Сергій Жанович підбадьорював мене, казав, що все попереду. Останнього дня експедиції мій штик надібав на жіночу срібну скроневу підвіску (Київського типу, із зерню). Того року це була найцікавіша знахідка. То ж, фінальний акорд у моїй партитурі практиканта-археолога був успішно зіграний під овації експедиції. Сергій Жанович тоді теж радів, і в його очах сяяла гордість за учня.

А далі була поїздка із дівчатами-старшокурсницями на Острів Байда, чи-то Мала Хортиця у м. Запоріжжя. Це вже була експедиція самого Сергія Жановича. Мешкали ми тоді прямо на острові, в будиночках бази відпочинку, а на розкоп через денну спеку ходили двічі: з сьомої до одинадцятої ранку, а далі з четвертої до шостої вечора. На кухні були позитивні дівчата, і знайомства

чудові намітилися – з нами був колоритний студент-художник, що замальовував знахідки, а також чудовий співрозмовник Андрій – старший син Сергія Жановича. Ми обговорювали прочитані книжки, Сергій Жанович читав нам свою напрочуд професійну поезію, й усі ми перебували одне з одним в затишній єдності. Тож копалося легко, спочивалося затишно – жоден літній відпочинок на турбазі не зрівняється! Хотілось повертатися туди знову і знову. Працюючи на Байді, я в повній мірі оцінив вміння С. Ж. Пустовалова організувати роботу і побут в експедиції, створити доброзичливу робочу атмосферу в колективі.

То ж годі й дивуватися, що коли восени наступного року Сергій Жанович запропонував мені коротку експедиційну поїздку на двох, я не вагався. Це був тиждень самостійної роботи в Могилянці, себто кінець жовтня. Та погода була до нас сприятлива – усе ще тривала золота осінь, і на Хортиці стояла сонячна суха погода. Цілих три дні ми нею насолоджувалися, доки не почався очікуваний «сезон дощів», але встигли зробити компактний, глибокий розкоп.

Може виникнути питання: чому фахівець з бронзової доби почав копати козацькі старожитності й навіть став відомим автором численних публікацій з козащини. Справа в тому, що Байда є першою найдавнішою фортецею в Україні і безпосередньо стосується основної тематики С. Ж. Пустовалова – ямно-катакомбної культурно-історичної спільності доби бронзи.

А взагалі на острові Байда виявилось сім культурних шарів один над одним. Останній шар вже важко вважати археологічним: це залишки військового напів-бастіону армії цариці Анни Іоановни часів російсько-турецької війни 1736-37-х років. За реєстром, це був той саме полк, у складі якого служив славетний німець Карл Ієронім фон Мюнхаузен, що потім, на пенсії удома розповідав про Україну-Малоросію чимало кумедних байок.

Квартирувався полк не просто поля – не на порожньому місці вони поставили свій тимчасовий форт. Безпосередньо тут трохи менше як за два століття було зведено замочок князя Дмитра Вишневецького, що зібрав подніпровську братву з козаків-черкасів та вимуштрував їх у професійних прикордонників. Регулярно нападаючи на татарські загони мисливців на ясир,

відбиваючи товар у турецьких караванів, ці люди зуміли завдати клопоту могутній імперії турків, котрих боялися тоді і в Польщі, і в Москві. В легендах наступних поколінь саме його запам'ятали як ватажка Байду, страченого в османській столиці. Саме ці легенди оспівуються у козацьких думках.

Восени ж 1998 року нам траплялося не так багато матеріалів: черепки козацької кераміки XVI ст., рештки спалених стін вежі із татарським наконечником стріли – судячи з усього, саме посланий владою каральний загін османів спричинив фінал цієї острівної фортеці. На завершення розкопок, коли все було розчищено і готувалася рекультивация, недослідженою залишалася ділянка під кам'яною брилою вагою в кілька тон. Підняти її було неможливо, а дослідити шар під нею – необхідно. Зрештою Сергій Жанович попросив нас притримати лопатами каменяку, в кілька прийомів вибрав ґрунт під каменем і швидко вистрибнув з розкопу. Це було зроблено вчасно. Брила завалилася, зламавши декілька держаків від лопат. Під брилою виявилось обережно приховане вістря спису та центральна частина сонячного годинника – гномон – певно, коли на фортецю нападали востаннє, хтось із відступаючих захисників схотів лишити собі схованку на майбутнє, та повернутися по неї вже нікому не судилося, аж доки вона не опинилася в руках археологів.

Цей фінал розкопок мимоволі нагадав мені Вишгород. Існує така закономірність: кращі знахідки трапляються в останній день! Тоді я нарешті мав честь замалювати знахідки (бо на тому етапі свого життя присвячував графіці чимало часу і таки дещо вмів).

Цей замочок князь Байда звів не на порожньому місці! Найдавнішими на Байді були виявлені споруди ще часів енеоліту. Потім була побудована фортеця катакомбної культури, Певно, зручне розташування цієї скелі на островці посеред Дніпра нашттовувало людей на думку про фортифікацію. Пізніше на уламках катакомбної фортеці свої укріплення будували люди доби пізньої бронзи, готи, русичі та ін.

Наша співпраця із Сергієм Жановичем не обмежувалася лише розкопками. В мої студентські роки він керував моїми курсовими роботами та дипломом.

Пізніше – кандидатською дисертацією. Хоч і не одразу: бо за тодішніми нормами науковими керівниками ми – аспіранти мусили обрати виключно професора з кафедри. А їх у нас тоді було всього троє, і жоден з них не працював за тематикою мого дослідження: уявлення про смерть і посмертя у стародавніх скандинавів. Втім, на засіданні кафедри мені призначили науковим керівником завідувача – професора О. І. Погорілого. Хоча керівництво це було формальністю, і всі деталі дослідження ми все одно обговорювали саме з Сергієм Жановичем.

Я чув про випадки, коли колишній куратор ображався і припиняв консультування свого підопічного, мовляв «у тебе тепер інший керівник – до нього і звертайся». Такого, на щастя, не сталося: ми обидва знали, хто був моїм Учителем. Відтак, коли хвороба забрала з життя професора О. І. Погорілого, моїм науковим керівником вже офіційно став С. Ж. Пустовалов.

А згодом я сам опинився на захисті докторської дисертації Сергія Жановича. Наразі, блискуча робота була завершена років за десять до того, як відбувся її захист. Спроби захисту перед тим вже були. На жаль, безрезультатні. Так само важко було захищатися і тим археологам, хто покладався на розробки Сергія Жановича. При тому, що західні фахівці давно їх підтвердили і успішно на них посилаються. Сумно, що вітчизняна наука подекуди схожа радше на тераріум, аніж на гурток друзів-ентузіастів.

Нині доктор історичних наук Сергій Жанович Пустовалов є знаним професором, завідувачем кафедри Музеєзнавства та пам'ятокознавства Київського національного університету культури і мистецтв. Улюбленцеві колег та учнів виповнюється нині 65. Він встиг багато чого досягти, та має енергію й натхнення досягти ще більше! І це чудово.

Закінчуючи свої спогади, хочу сказати, що Сергій Жанович – не лише талановитий науковець, художник різьбяр, а ще й поет. Хочеться закінчити статтю прикладом його поетичної творчості.

КУРГАНЫ

Раскиданные по степи,
Как звёзды в небе спят курганы.
Им шепчут в вечность ковыли,
Да моют росы утром рано.
И волны мелкой суеты
Об их подножья бьются злобно.
Но украшают их цветы,
Как предков вера в мир загробный.
Любовь иль ненависть для них,
Что господину раб презренный.
Восходит к их вершинам стих
Поэзии цветок нетленный.

(1978)

Юлія Ігорівна Нікішенко,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри культурології
Національного університету
«Києво-Могилянська академія»*

**Про колегу та наставника –
Сергія Жановича Пустовалова**

Робота викладача – не лише студенти й аудиторії, лекції та семінари й все те, з чого складається навчальний процес. Робота викладача – це також спілкування з колегами, зустрічі з абсолютно різними людьми, деякі з них забуваються, а деякі запам'ятовуються як корисний досвід і приємно проведений час. Одним із таких колег безумовно є Сергій Жанович Пустовалов, з яким мені щастить співпрацювати вже достатньо тривалий час.

Сергій Жанович читав і читає на нашій кафедрі (кафедра культурології Національного університету Києво-Могилянська академія) різні дисципліни і завжди приємно дивитися, як він викладає. Приміром – курс «Охорона праці», який певний час читався для магістрів – культурологів. Здавалось би – що можна витягти із суто бюрократичної дисципліни, де студентам розповідають правила користування електричними приладами та інші подібні речі. Але до програми лекцій було включено не лише це, а багато реально корисного матеріалу (приміром, карту Києва з усіма місцями, де радіаційне забруднення перевищує норму, техніка безпеки на реальних конкретних прикладах, аналіз українського законодавства в галузі охорони пам'яток, аналіз законів ЄС по молоді та праці), відповідно, рутинна відійшла на другий план і студенти слухали лекції з цікавістю. Так само з цікавістю вони слухають й інші його предмети, оскільки вміння підбирати матеріал та ілюстрації завжди дає можливість зацікавити студентів своєю дисципліною. Зокрема, згадаю наш з ним спільний курс «Культура повсякдення народів світу», етнологіко-культурологічний за своїм змістом, який зачіпає особливості господарювання та світоглядної культури

різних регіонів світу. Можна просто викладати матеріал, а можна зацікавити людей тим – як жили й живуть зараз наші близькі та далекі сусіди.

Ще один момент роботи викладача – організація практик. Сергій Жанович організовує навчальну археологічну практику вже багато років поспіль і кожного разу від студентів можна почути – наскільки їм було цікаво, скільки вони всього побачили та дізналися попри навіть те, що робота на археологічних розкопках – не літній відпочинок, а достатньо важка праця. Але знову – правильний підхід вирішує багато проблем, які можуть виникнути в процесі роботи в «полі». Звичайно, тут велику роль відіграє досвід, оскільки Сергій Жанович – досвідчений археолог, має значний польовий стаж і в різні роки працював в різних експедиціях з відомими радянськими, російськими та українськими дослідниками. І в його науковий доробок входить дуже великий матеріал, зібраний ним в різні роки, який розкриває давню історію українських земель, тих народів, які в різні віки населяли ці землі.

Важливо, що цей матеріал ліг в основу докторської дисертації, яка була присвячена дослідженням етносоціальної структури ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. Фактично, було зроблене велике міждисциплінарне дослідження, яке базувалося не лише на археологічних, але й на етнологічних методах, а саму дисертацію було блискуче захищено за спеціальністю «етнологія». Власне, певна міждисциплінарність притаманна більшості праць С. Ж. Пустовалова і це говорить про те, що такий підхід в дослідженні культури досить перспективний. Загалом хочеться зауважити, що у Сергія Жановича дуже широке коло наукових інтересів, що, напевне, і повинно бути однією з ключових рис будь-якого дослідника. Адже лише так можна проаналізувати будь-яке питання різносторонньо. Скоріше за все, саме це сприяло тому, що на початку 2000-х він погодився стати науковим керівником моєї кандидатської дисертації, тема якої (орнамент вишивки, як джерело дослідження етнічної культури) не досить дотична до основних наукових інтересів Сергія Жановича. Але співпраця виявилася досить плідною, дисертація

була успішно захищена і в результаті вийшла спільна стаття, присвячена окремим аспектам функціонування орнаменту.

Ще один момент, який стало помітно із самого початку співпраці з Сергієм Жановичем – це його вміння володіти словом. Причому в будь-якій ситуації – чи це буде звичайна лекція, виступ на конференції, доповідь для колег, спогади про експедиційні будні – дуже спокійна манера говорити, послідовний виклад думки, гумор не залишають слухачів байдужими. У Сергія Жановича є літературний досвід на ниві поезії (напевне, неопубліковані тори ще цікавіші, ніж ті, що вийшли друком) і хочеться висловити сподівання, що незабаром в світ вийде і прозовий доробок, оскільки ті оповіді, які довелося від нього почути, неймовірно цікаві й дають багато інформації до роздумів.

Хочеться побажати Сергію Жановичу творчої наснаги і подальших здобутків як на науковій ниві, так і на викладацькому поприщі.

Любов Олександрівна Чухрай,

*кандидат культурології, доцент
Київського національного університету
культури і мистецтв*

Вчитель з великої літери

Сергія Жановича Пустовалова я знаю вже майже 16 років. Вперше на кафедрі музеєзнавства та пам'яткознавства він з'явився в листопаді 2002 року. Це була вже середина навчального семестру і йому довелося дочитувати дисципліни за викладача, який звільнився. Пам'ятаю, як я вперше допомагала Сергію Жановичу заповнювати журнал виконання педнавантаження та іншу кафедральну документацію. Сергій Жанович тоді був чоловіком середніх років вже із сивими скронями, який достатньо швидко влився до колективу кафедри, швидко знайшов спільну мову зі студентами, керівництвом факультету, активно брав участь у громадському житті кафедри та університету. Він став одним з основних викладачів кафедри, незважаючи на те, що працював за сумісництвом.

Сергій Жанович розкрився зовсім з іншого боку на новорічні свята коли кожному співробітнику кафедри написав жартівливе віршоване вітання з Новим роком. Вже потім Сергій Жанович неодноразово читав нам на кафедрі свої нові вірші. Пам'ятаю, як наприкінці осені він прочитав нам один вірш, який запав мені в пам'ять.

В этом красном, привкус хризантемы,
Строго, но изысканном вине,
Позабыв насущные проблемы,
Мы сидим, смакуем каберне.

Теплый день, наверное последний,
Осени несет нам аромат,
Старый клен, что зелен был намедни,
Золотой теряет свой наряд.

Осени прекрасно увяданье,
В парках отцвели давно цветы,
Приобщаясь к тайнам мирозданья,
Отдыхаем мы от суеты.

Але не тільки віршами захоплюється Сергій Жанович. Все своє життя він займається різбленням по дереву. Справляють враження його мініатюри в скіфському звіриному стилі.

Студенти полюбили не тільки його теоретичні та практичні заняття, але й не менше екскурсії (під час кураторських годин) історичними місцями Києва. Пам'ятаю, як ми зі студентами та викладачами кафедри влаштували прогулянку до Лисогірського форту. Хоч я сама киянка, але, як і студенти, вперше відвідала цю пам'ятку. Сергій Жанович захоплено розповідав про історію створення форту, легенди пов'язані з ним. Демонстрував написи, які були здійснені під час революції 1917 року та ті, які були зроблені ще в ХІХ ст. Дуже вразили нас тоді дерева, а особливо віковичний дуб більше двох метрів у діаметрі, який зараз носить ім'я інженера-будівельника, автора проекту Лисогірського форту – Едуарда Тотлебена (ми можемо тільки подякувати йому за чуйне ставлення до природи).

Не меншим успіхом користувалася екскурсія Сергія Жановича до Китаївської пустині, до печер та городища, яке було маєтком Андрія Боголюбського. Виникнення Китаївських печер пов'язане з діяльністю відлюдників Києво-Печерського монастиря ще з часів Київської Русі. Китаївське городище вражає своєю збереженістю. У нас було відчуття, що ми потрапили десь в ХІІ-ХІІІ ст.

З часом Сергій Жанович став науковим керівником моєї кандидатської дисертації. За період нашої плідної співпраці (підготовки дисертації) розкрились мені такі риси Сергія Жановича як терпіння, доброзичливість, наполегливість у досягненні мети, широка освіченість у різних галузях науки, вимогливість, відповідальність, повага до іншої думки. Він приділяв увагу роботі зі мною, як пошукувачем, не рахуючись із власним часом, і я, користуючись нагодою, висловлюю Сергію Жановичу за це свою велику вдячність.

Взагалі Сергій Жанович сприяв моєму науковому та професійному зростанню і після захисту кандидатської дисертації. Я радилася з ним щодо подальших наукових планів, обговорювала свої наукові доробки. Одним

з результатів такого спілкування стала наша спільна монографія з музеєфікації найвизначніших пам'яток археології України. Допомагав Сергій Жанович мені й у викладацькій роботі. Відвідував мої лекції, давав поради як удосконалити робочі програми та стиль викладання.

Я вдячна, що доля звела мене з цікавою, багатогранною людиною, науковцем, наставником і хочу побажати Сергію Жановичу міцного здоров'я, добробуту, довгих щасливих років життя, натхнення, творчого довголіття, оптимізму, наснаги, вірних друзів, здійснення мрій.

Сергію Жановичу, я Вам дуже, дуже вдячна!

Тетяна Олександрівна Березнюк,

*асистент кафедри музеєзнавства
та історико-культурних цінностей
Київського національного університету
культури і мистецтв*

Сергій Жанович Пустовалов – мій педагог

«Працю вчителя ні з чим не можна порівняти, ні зіставити...Сталевар через кілька годин радіє з вогненного потоку металу...Орач, сіяч, хлібороб через кілька місяців милується колосками і жменю зерна, вирощеного в полі. А вчителеві треба працювати роки і роки, щоб побачити предмет свого творіння...», – писав видатний педагог Василь Олександрович Сухомлинський. Життя доводить, що це дійсно так. Щоб побачити плоди своєї праці, вчителю потрібно прикласти багато зусиль, витратити багато часу, вкласти свою душу. І, мабуть, жоден вчитель не відбудеться без любові до своїх вихованців і до вчительської праці. Саме таким педагогом, що відповідає вищеназваним критеріям є доктор історичних наук, професор, археолог, етнолог – Сергій Жанович Пустовалов.

Моє знайомство з Сергієм Жановичем відбулося в студентській аудиторії. Будучи студенткою-першокурсницею, я старанно відвідувала лекції, конспектувала всі матеріали і намагалася бути уважною на заняттях. Для курсу лекцій з дисципліни «Археологія України» я придбала зошит і з нетерпінням чекала на нового лектора. В аудиторію зайшов Сергій Жанович і перший екскурс в світ археології розпочався. Його лекції були настільки цікавими і захоплюючими, що я просиділа цілу пару з широко відкритими очима, не занотувавши жодного слова. А коли лекція скінчилася, С. Ж. Пустовалов запитав: «Таню, чому ти на мене постійно дивишся і нічого не конспектуєш? Ти повинна вчитися відрізняти головне від другорядного, маєш бути начитаною аби вміти аналізувати та відбирати інформацію». Через деякий час курс лекцій закінчився. Я отримала не просто знання, а й бажання більше розвиватися

і вдосконалюватися в професійному напрямку. Саме Сергій Жанович посіяв в моїй душі зернятка цікавості та допитливості, що стали надійними супутниками мого життя.

Пустовалов С. Ж. не лише хороший педагог, але й чудовий поет та письменник. Мало хто знає, що в його літературному доробку понад 150 поезій на різну тематику. Це любовна лірика, вірші на філософські теми, поезія з елементами сатири, балади, присвячені персоналіям української історії. Частина його віршів покладена на музику.

Керуючи літніми польовими школами, науковими гуртками Сергій Жанович зачитував нам, своїм студентам, власні розповіді про побут, феноменальні відкриття та просто цікаві історії з життя археологів. В його творчій скарбниці близько 30-ти розповідей, які в майбутньому, сподіваюсь будуть видані окремою збіркою.

Ще одне захоплення Пустовалова С. Ж. – це різьблення по дереву. Він є знавцем в галузі деревинної сировини та деревообробки. Власноруч виготовляє меблі, предмети інтер'єру, жіночі прикраси (сережки з скіфськими мотивами). На лекціях з курсу археології та експертизи ми мали змогу ознайомитися з ними наочно. Були приємно подивовані й вражені багатогранністю та всебічним обдаруванням нашого наставника.

Сергій Жанович є власником унікальної бібліотеки, що містить рідкісні і старовинні видання. Мені пощастило долучитися до його книжкової колекції, познайомитися з книгами як по-спеціальності так і з найкращими зразками світової класичної літератури.

Під керівництвом Сергія Жановича та викладачів кафедри я отримала ґрунтовні професійні знання, полюбила справу, якою займаюся. Не маю права зупинятися, повинна працювати ще більше, адже зі мною поруч мій вчитель, наставник та керівник – Сергій Жанович Пустовалов. Можливо, колись в майбутньому мені вдасться стати «предметом його творіння», а зерно доброго, вічного, мудрого, посіяного ним, неодмінно проросте!

Окремі видання

1987

1. **Етнотипологія катакомбної культури Северного Причорномор'я :** (по матеріалам погребального обряду) : дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук: 07.00.06 – археологія / АН УССР, Ін-т археології. – Київ, 1987. – 319 л.
2. **Етнотипологія катакомбної культури Северного Причорномор'я :** по матеріалам погребального обряду : автореф. дис. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : 07.00.06 – археологія / АН УССР, Ін-т археології. – Київ, 1987. – 15 с.

1989

3. **ИПС – інформаційно-пошукова система по погребальним пам'ятникам** / Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Рычков Н. А., Пустовалов С. Ж. – Київ, 1989. – 46 с.
4. **ИПС. Подготовка данных по погребальному обряду для ввода в ЭВМ** / Генинг В. Ф., Бунятян Е. П., Рычков Н. А., Пустовалов С. Ж. – Київ, 1989. – 48 с.

1990

5. **Формалізовано-статистическі методи в археології** (аналіз погребальних пам'ятників) / В. Г. Генинг, Е. П. Бунятян, С. Ж. Пустовалов, Н. А. Рычков ; АН УССР, Ін-т археології. – Київ : Наук. думка, 1990. – 301 с.

1992

6. **Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причорномор'я :** (по матеріалам погребального обряду) / АН України, Ін-т археології. – Препр. – Київ, 1992. – 45 с.
7. **Етніческа структура катакомбного населения Северного Причорномор'я :** (по матеріалам погребального обряду). – Київ : Наук. думка, 1992. – 151 с.

1993

8. **Пам'ятки енеоліту та ранньої бронзи** / М. П. Оленковський, С. Ж. Пустовалов ; Херсон. обл. упр. культури. – Херсон, 1993. – 61 с. – (Археологічна карта Нижньодніпровського регіону ; вип. 3).

2005

9. **Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я** : монографія / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, каф. музеєзнавства, Т-во археології та антропології ; відп. ред. Д. Я. Телегін. – Київ : Шлях, 2005. – 412 с. + табл. (с. 196–256), рис. (с. 257–411). – Бібліогр.: с. 176–195.

2012

10. **Археологія України** : робоча навч. програма для студентів напряму підгот. 6.020103 "Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури" / М-во культури України, КНУКіМ. – Київ, 2012. – 58 с.
11. **Експертиза пам'яток античних держав Північного Причорномор'я** : робоча навч. програма для студентів напряму підгот. 6.020103 "Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури" / М-во культури України, КНУКіМ. – Київ, 2012. – 22 с.
12. **Експертиза пам'яток доби каменю бронзового віку** : робоча навч. програма для студентів напряму підгот. 6.020103 "Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури" / М-во культури України, КНУКіМ. – Київ, 2012. – 28 с.
13. **Робота у природничих заповідниках** : робоча навч. програма для студентів напряму підгот. 6.020103 "Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури" / М-во культури України, КНУКіМ. – Київ, 2012. – 22 с.

2013

14. **Археологічна трасологія** : робоча програма навч. дисципліни : напрям підгот. 6.020103 «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури» / М-во культури України, КНУКіМ, каф. історії України та музеєзнавства. – Київ, 2013. – 24 с.
15. **Польові дослідження музеїв** : робоча програма курсу / КНУКіМ. – Київ, 2013. – 23 с.

2014

16. **Найвизначніші пам'ятки археології України. Перспективи музеєфікації** : монографія / Чухрай Л. О., Пустовалов С. Ж. – Київ : НАКККіМ, 2014. – 202 с. : рис. – Бібліогр.: с. 149–173.

2015

17. **Етносоціальна структура ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я** / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ : Жовтий О. О., 2015. – 197 с.

18. **Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я** : дис. на здобуття вчен. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.05 – етнологія / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка ; наук. консультант Терпиловський Р. В. – Київ, 2015. – 824 арк.
19. **Етносоціальна характеристика ямно-катакомбного суспільства Північного Причорномор'я** : автореф. дис. на здобуття вчен. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.05 – етнологія / М-во освіти і науки України, Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Київ, 2015. – 30 с.

Публікації у збірниках, продовжуваних та періодичних виданнях

1977

20. **Раскопки курганов на Днепропетровщине** / Телегин Д. Я., Пустовалов С. Ж. [и др.] // Археологические открытия 1976 г. – Москва : Наука, 1977.

1978

21. **Раскопки курганов в Степном Крыму** / Корпусова В. Н., Пустовалов С. Ж. [и др.] // Археологические открытия 1977 г. – Москва : Наука, 1978.

1979

22. **К сложению культуры многоваликовой керамики** // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы : тез. докл. конф. – Донецк, 1979.
23. **Опыт применения ЭВМ для первичной обработки керамики** / Генинг В. Ф., Розанов Р. А., Пустовалов С. Ж. // Тезисы докладов XVII конференции ИА АН УССР в Ужгороде. – Киев, 1979.
24. **Раскопки в зоне строительства СРОС** / Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. [и др.] // Археологические открытия 1978 г. – Москва : Наука, 1979.

1980

25. **К методике хронологических исследований по данным погребального обряда катакомбной культуры** // Тезисы докладов XVIII конференции ИА АН УССР в Днепропетровске. – Днепропетровск, 1980.

1981

26. **О классификации чаш катакомбной культуры** // Тезисы докладов IV конференции молодых ученых УССР. – Киев, 1981.

1982

27. **К методике периодизации катакомбной культуры по данным погребального обряда** // Новые методы исследований в археологии. – Киев, 1982.
28. **О некоторых методах формализованной обработки керамики** // Теория и методы археологических исследований. – Киев, 1982.
29. **Опыт применения формализованно-статистических методов для половозрастного анализа погребений катакомбной культуры** / Пустовалов С. Ж., Черных Л. А. // Теоретические и методические вопросы археологических исследований. – Киев, 1982.
30. **Первая система описания керамики в археологии России** // Теоретические и методические вопросы археологических исследований. – Киев, 1982.
31. **Портреты прошлого** / Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. // Знание – сила. – 1982. – № 10. – С. 20–23.

1983

32. **Наукові контакти молодих суспільствознавців УРСР та Сербії** / Пустовалов С. Ж., Ричка В. М. // Український історичний журнал. – 1983. – № 11. – С. 160.
33. **Портреты прошлого : [продолжение]** / Пустовалов С. Ж., Отрощенко В. В. // Знание – сила. – 1983. – № 8. – С. 36–38.

1984

34. **Ореховские курганы** / Телегин Д. Я., Козловский А. А., Пустовалов С. Ж. [и др.] // Археологія. – Київ, 1984. – Вип. 47.

1986

35. **Портрети епохи бронзи** // Наука і суспільство. – 1986. – № 4. – С. 40–42.

1987

36. **Моделировка лица по черепу у племен катакомбной общности** // Религиозные представления в первобытном обществе : тез. докл. конф. – Москва, 1987.

1989

37. **До ювілею В. Ф. Генінга** // Археологія. – 1989. – № 4. – С. 154–156.

38. **К вопросу о колесницах и колесничих в обществе катакомбной культуры** / Чередниченко Н. Н., Пустовалов С. Ж. // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе : тез. докл. семинара. – Донецк, 1989.
39. **К проблеме реконструкции социальной структуры носителей катакомбной культуры** // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья : тез. докл. конф. «Граковские чтения–1». – Запорожье, 1989. – С. 126–127.
40. **Многокамерные погребения катакомбной общности Причерноморья и Приазовья** // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе : тез. докл. конф. – Донецк, 1989.
41. **Некоторые вопросы идеологии и социальная структура катакомбной общности** // Духовная культура населения Украины в эпоху бронзы : тез. докл. конф. – Киев, 1989.
42. **Социальная дифференциация и половозрастные характеристики «позднекатакомбного» населения Северного Причерноморья** : тез. докл. конф. ИА АН УССР. – Одесса, 1989.

1990

43. **Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбного суспільства** // Археологія. – 1990. – № 3.
44. **Древневосточные религии и идеология населения катакомбной общности** // Реконструкция древних верований: источники, метод, цель : тез. конф. – Ленинград, 1990. – С. 50–51.
45. **К вопросу о внутриэтнической характеристике археологической культуры** // Археологические культуры и культурная трансформация. – Ленинград, 1990. – С. 119–124.
46. **К реконструкции религиозных представлений населения катакомбной общности** // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н. э.). – Кишинев, 1990. – С. 104–105.
47. **Некоторые проблемы реконструкции социального строя «катакомбного» общества Северного Причерноморья** // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья : (к 100-летию Херсонского музея древностей) : тез. докл. конф. – Херсон, 1990. – С. 61–62.

48. **О реконструкции религиозных представлений в эпоху средней бронзы в Северном Причерноморье** / Рассмакин Ю. Я., Пустовалов С. Ж. // Проблемы изучения катакомбной КИО : тез. докл. Всесоюз. семинара. – Запорожье, 1990. – С. 81–84.
49. **О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья** // Проблемы изучения катакомбной КИО : тез. докл. Всесоюз. семинара. – Запорожье, 1990. – С. 78–81.
50. **Об общественном положении катакомбных мастеров-ремесленников** // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца : тез. докл. конф. – Луганск, 1990. – С. 97–99.

1991

51. **Боевые колесницы и колесничие в обществе катакомбной культуры (по материалам раскопок в Нижнем Поднепровье)** / Чередниченко Н. Н., Пустовалов С. Ж. // Советская археология. – 1991. – № 4. – С. 207–216.
52. **Всесоюзный семінар «Проблеми вивчення катакомбної КІО»** / Тощев Г. Н., Пустовалов С. Ж. // Археологія. – 1991. – № 3. – С. 141–143.
53. **До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я** // Поховальний обряд давнього населення України. – Київ, 1991. – С. 104–121.
54. **К вопросу о социальной стратификации у носителей катакомбной культуры Северного Причерноморья** // Памятники катакомбных культур на Украине. – Киев, 1991. – С. 22–42.
55. **Культ черепов и социальная структура катакомбной общности** // Древняя история населения Украины. – Киев, 1991. – С. 44–51.
56. **Некоторые проблемы реконструкции социального строя «катакомбного общества» Северного Причерноморья** // Проблемы археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1991. – С. 48–52.
57. **О некоторых подходах к изучению ремесла по материалам степных культур эпохи бронзы** // Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы в системе памятников степи и лесостепи : тез. докл. конф. – Воронеж, 1991. – С. 65–67.
58. **Обличчя людини доби бронзи** // Золото Степу. Археологія України. – Шлезвиг, 1991. – С. 51–53.

59. **Обряд моделювання лиця по черепу у населення катакомбної общини** / Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. // Духовна культура древніх обществ на території України. – Київ, 1991. – С. 59–84.
60. **Особенности ориентировок катакомбных погребений Северного Причерноморья** // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1991. – Вып. 2. – С. 38–45.
61. **Разведки в Приазовье** // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р. – Препр. – Київ, 1991. – С. 10–11.
62. **Срубная общность – катакомбная общность: инновации и преемственность в выражении социального статуса погребенного** // Проблемы культур начального этапа эпохи поздней бронзы Волго-Уралья : тез. докл. конф. – Саратов, 1991. – С. 34–36.

1992

63. **До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я** / Пустовалов С. Ж., Ключко В. І. // Праці центру пам'яткознавства. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 118–141.
64. **Территориальное распределение и содержательная характеристика катакомбных памятников в реконструкции социального организма (Северное Причерноморье)** // Социально-пространственные структуры в стадийной характеристике культурно-исторического процесса : тез. межрегион. конф. – Москва, 1992. – С. 88–90.
65. **Фортеці на острові Мала Хортиця (Байда)** / Іллінський В. Є., Пустовалов С. Ж. // Праці центру пам'яткознавства. – Київ, 1992. – Вип. 1. – С. 142–156.

1993

66. **Деякі близькосхідні елементи в ідеології катакомбного населення Північного Причорномор'я** // Археологія. – 1993. – № 1. – С. 24–34.
67. **Дослідження на острові Мала Хортиця** / Іллінський В. Є., Пустовалов С. Ж. // Археологічні дослідження на Україні 1992 року. – Препринт. – Київ, 1993. – С. 118–119.
68. **Розкопки багат шарової фортеці на острові Мала Хортиця** / Іллінський В. Є., Пустовалов С. Ж. // Археологічні дослідження в Україні 1991 року. – Луцьк, 1993. – С. 39–40.

1994

69. **Генинг В. Ф. Этноисторик // Европейский Север: взаимодействие культур в древности и средневековье : тез. докл. конф. – Сыктывкар, 1994.**
70. **Деякі проблеми вивчення катакомбної спільності Північного Причорномор'я // Проблемы хронологии культур энеолита – бронзового века Украины и Юго-восточной Европы : тез. докл. конф. – Днепропетровск, 1994.**
71. **Динамика численности степного населения Украины по материалам могильников / Пустовалов С. Ж., Степанова М. О. // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья. V в. н.э. : тез. конф. – Тирасполь, 1994. – С. 100–102.**
72. **Методи етнічних реконструкцій в археології (до історії виникнення сучасної проблемної ситуації) // Теорія та практика археологічних досліджень. – Київ, 1994. – С. 159–177.**
73. **Economy and Social Organisation of the Northern Pontic Steppe – Forest – Steppe Pastoral Populations: 2750–2000 BC (Catacomb Culture) // Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Cultures 5000–1650 BC. – Poznan : Baltic-Pontic Studies, 1994. – V. 2. – P. 86–134.**
74. **The Warfare of the Northern Pontic Steppe – Forest – Steppe Pastoral Societies: 2750–2000 BC (Catacomb Culture) / Pustovalov S. Zh., Klochko V. I. // Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Cultures: 5000–1650 BC. – Poznan : Baltic-Pontic Studies, 1994. – V. 2. – P. 196–215.**

1995

75. **Виноградненське святилище // Мистецтво України : енциклопедія : в 5 т. – Київ, 1995. – Т. 1 : А–В. – С. 322.**
76. **До реконструкції динаміки чисельності степового населення України за матеріалами курганних могильників // Україна: людина, природа, суспільство : тези доп. наук. конф. НаУКМА. – Київ, 1995. – С. 6–7.**
77. **О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье, 1995. – Вып. 5. – С. 21–32.**

78. **Об общественном положении мастеров-ремесленников в эпоху средней бронзы** // Хозяйство древнего населения Украины. – Киев, 1995. – С. 211–221.

1996

79. **До розв'язання проблеми появи у Північному Надчорномор'ї катакомбної спільності** // Культурологічні студії. – Київ, 1996. – Вип. 1. – С. 260–279.
80. **Дослідження на о. Мала Хортиця в 1995 р.** / Козловський А., Пустовалов С. // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні. – Київ, 1996. – С. 59–61.
81. **К вопросу о наличии знаковой системы у населения катакомбной общности Северного Причерноморья** // Северо-Восточное Приазовье в системе Евразийских древностей (энеолит-бронзовый век) : тез. докл. конф. – Донецк, 1996. – Ч. 1. – С. 44–46.
82. **Соціальна система катакомбного суспільства Північного Причорномор'я** // Україна: людина, суспільство, природа : тези доп. наук. конф. НАУКМА. – Київ, 1996. – С. 24–25.
83. **Ein bronze – zeitlicher Burgwall auf der Insel Malaja Chortica (Bajda) bei Zaporoz'je am Dnepr** // Eurasia Antiqua. – 1996. – Band 2. – S. 205–214.

1997

84. **До питання про формування кастової системи** // Україна: людина, суспільство, природа : 3-тя щоріч. конф. НАУКМА. – Київ, 1997. – С. 13–15.
85. **Підсумки й перспективи досліджень на о. Мала Хортиця (Байда)** // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури : тези наук. конф. – Запоріжжя, 1997. – С. 51–55.
86. **Реконструкція чисельності катакомбного населення за курганными похованнями Північного Причорномор'я** // Археологія. – 1997. – № 3. – С. 40–49.
87. **Чи була писемність у катакомбного населення Північного Надчорномор'я?** // Наукові записки НАУКМА. Культура. – Київ, 1997. – Т. 2. – С. 123–136.

1998

88. **Веселівський район. Пам'ятки археології** // Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Василівський, Веселівський, Кам'яно-Дніпровський райони). – Запоріжжя, 1998. – Вип. 1. – С. 92–100.
89. **Давньосхідні корені у походженні катакомбної спільності** (інгульська культура останньої чверті III тис. – першої чверті II тис. до н.е.) // Східний світ. – 1998. – № 1/2. – С. 94–121.
90. **Деякі підсумки розкопок городища на острові Мала Хортиця (Байда)** // Наукові записки НаУКМА. Історія. – Київ, 1998. – Т. 3. – С. 67–74.
91. **Деякі проблеми соціально-економічних реконструкцій за матеріалами степових культур доби ранньої-середньої бронзи** // Україна: людина, суспільство, природа : тези 4-ої щоріч. наук. конф. НаУКМА. – Київ, 1998. – С. 62–63.
92. **Динаміка змін клімату та господарська діяльність катакомбного суспільства Північного Причорномор'я** // Україна: людина, суспільство, природа : тези 4-ої щорічної наук. конф. НаУКМА. – Київ, 1998. – С. 64–65.
93. **Дослідження на о. Мала Хортиця (Байда)** // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 42–44.
94. **Загальний огляд та перспективи розкопок на острові Байда** // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 1998. – Вип.7. – С. 112–115.
95. **Многослойное городище на о. Малая Хортица (Байда)** // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 4. – С. 162–188.
96. **Мовна приналежність носіїв інгульської катакомбної культури у світлі паралелей з ранньосемітськими абетками Близького Сходу** // Матеріали I Всеукраїнської сходознавчої конференції. – Київ, 1998. – С. 58–67.
97. **Некоторые проблемы изучения колесного транспорта эпохи бронзы** // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998. – С. 50–55.

98. **Острів Байда відкриває таємниці** // Вісник УТОПК. – Київ, 1998. – Вип. 2. – С. 77–79.

99. **Про удосконалення методики розкопок курганів доби бронзи** // Археологічні відкриття в Україні 1997–1998 рр. – Київ, 1998. – С. 168–175.

1999

100. **До реконструкції динаміки чисельності степового населення України за матеріалами курганних могильників (єнеоліт – пізні кочовики)** // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 1999. – Т. 13. – С. 17–32.

101. **Ингульская катакомбная культура и критерии выделения археологических культур** // Матеріали міжнародної археологічної конференції «Етнічна історія та культура населення степу та лісостепу Євразії (від кам'яного віку по раннє середньовіччя)». – Дніпропетровськ, 1999. – С. 73–75.

102. **К вопросу о ямно-катакомбной эпохе** // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы : тез. докл. конф. – Ростов-на-Дону, 1999. – С. 63–64.

103. **Культ черепів у населення інгульської катакомбної культури та Східне Середземномор'є** // Україна – Греція: Історична спадщина і перспективи співробітництва : тези конф. – Маріуполь, 1999. – Т. 1. – С. 107–109.

104. **Курган «Довга Могила» з групи Чортомлика** / Мозолевський Б. М., Пустовалов С. Ж. // Культурологічні студії. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 118–140.

105. **Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры** // Stratum +. – Кишинев ; Санкт-Петербург ; Одесса, 1999. – № 2. – С. 222–255.

106. **Молочанське святилище** // Проблеми археології Подніпров'я / Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 104–118.

107. **О росписях на дне катакомб ингульской культуры и о проблемах этносоциальной реконструкции катакомбного общества Северного Причерноморья** // Доно-Донецкий регион в эпоху средней и поздней бронзы / Воронеж. гос. ун-т. – Воронеж, 1999. – С. 22–51.

108. **Охоронні дослідження на Михайлівському поселенні** // Археологічна збірка Херсонської обласної державної інспекції охорони пам'яток. – Херсон, 1999. – С. 155–159.
109. **Питання реконструкції соціального ладу катакомбного суспільства** // Археологія. – 1999. – № 1. – С. 119–131.
110. **Результати вивчення башти XVI ст. на о. Мала Хортиця (Байда)** // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – Київ, 1999. – С. 38–40.
111. **Розкопки кургану «Бобушка»** (к. 3, Чкалівська група) // Культурологічні студії. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 141–164.
112. **Сложные и редкие методические случаи в раскопках курганов** // Археологічні відкриття в Україні 1998–1999 рр. – Київ, 1999. – С. 183–204.
113. **Сословно-кастовая система как модель для реконструкции древних обществ** // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1999. – С. 215–218.

2000

114. **Давньосхідні корені у походженні катакомбної спільності та інгульської культури** (остан. чверть III – I чверть II тис. до н. е.) // Східний Світ. – Київ, 2000. – № 1/2 за 1998 р. – С. 94–121.
115. **Дослідження на о. Мала Хортиця в 1998 р.** // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2000. – Вип. 8. – С. 8–12.
116. **Етносоціальна характеристика ямного суспільства Північного Причорномор'я** // Наукові записки НаУКМА. – Київ, 2000. – Т. 18 : Ювілейний випуск. – С. 156–166.
117. **Життя, віддане науці** // Микола Чмихов : зб. на пошану пам'яті. – Київ, 2000. – С. 23–29.
118. **Знакова система населення інгульської катакомбної культури та проблема появи писемності у Північному Причорномор'ї** // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2000. – Т. 18. – С. 19–40.
119. **Историко-этнографическая модель сословно-кастовой системы и ее роль в развитии народов Северного Причерноморья** // Интеграция археологических и этнографических исследований : сб. материалов. – Владивосток ; Омск, 2000. – С. 40–41.

120. **Курган «Тягунова Могила» и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи в Восточной Европе // Stratum+. – 2000. – № 2. – С. 196–222.**
121. **Новотиторовский феномен: археологическая культура или социальный центр ямно-катакомбного общества? // Вісник Дніпропетровського університету. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 2000. – Вип. 8. – С. 146–148.**
122. **Острів Мала Хортиця (Байда) – місце розташування першої Запорозької Січі // Етноси України. Тюркський світ. – Київ, 2000. – С. 90–94.**
123. **Переносные солнечные часы XVI века с о. Малая Хортица / Пустовалов С. Ж., Тимченко М. П. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2000. – Вип. 9. – С. 203–209.**
124. **Станово-кастова система і Північне Причорномор'я // Тези Першої всеукраїнської науково-практичної конференції індологів, присвяченої 50-річчю республіки Індія. – Київ, 2000. – С. 24–26.**
125. **Станово-кастова система як модель для реконструкції стародавніх суспільств // Східний Світ. – 2000. – № 2. – С. 149–156.**
126. **Степова курганна археологія доби бронзи: підсумки та перспективи // Магістеріум. Культурологія. – Київ, 2000. – Вип. 5. – С. 125–132.**
127. **Ямная общность и катакомбная общность: последовательная смена во времени или сосуществование // Проблеми археології Подніпров'я. – Дніпропетровськ, 2000. – С. 95–105.**

2001

128. **Динамика изменений климата среднего голоцена и некоторые проблемы социально-экономических реконструкций катакомбного общества Северного Причерноморья // Стратум+. – 2001–2002. – № 2. – С. 317–334.**
129. **Дослідження на о. Мала Хортиця (Байда) у 2000 р. // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – Київ, 2001. – С. 201–203.**
130. **Етносоціальна класифікація катакомбної кераміки // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2001. – Т. 19. – С. 15–21.**
131. **Катакомбна спільність та індоєвропейська проблема // Магістеріум. Археологічні студії. – Київ, 2001. – Вип. 6. – С. 64–68.**

132. **Классификация катакомбной керамики** // Доба бронзи Доно-Донецького регіону : (матеріали 5 Українсько-російського польового археолог. семінару). – Київ ; Вороніж, 2001. – С. 88–95.
133. **Комплекс курганов № 7, 8, 9 Довгой Могили у села Барвиновка Запорізької області** // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2001. – Т. 9. – С. 115–138.
134. **Наследие В. А. Городцова и современные проблемы периодизации памятников степной бронзы** // Бронзовый век Восточной Европы. Характеристика культур, хронология и периодизация. – Самара, 2001. – С. 42–50.
135. **Нові археологічні дослідження на о. Байда** // Вісник УТОПК. – Київ, 2001. – № 2. – С. 92–93.
136. **О принципах реконструкции скотоводческой экономики по данным археологии степной бронзы** // V Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. – Київ, 2001. – С. 96–99.
137. **Родоплемінна організація та суспільні відносини періоду пізньопервісної общини** // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 1. – С. 151–156.
138. **Скифо-античные пространственные структуры и некоторые аспекты реконструкции степных обществ эпохи бронзы** // Ольвія та античний світ : матеріали конф. – Київ, 2001. – С. 106–109.
139. **Соціальна стратифікація суспільства** // Історія української культури. – Київ, 2001. – Т. 1. – С. 232–239.
140. **Экономика Степной Скифии VI – III вв. до н. э. и проблемы экономических реконструкций по материалам скотоводческих народов древности в Северном Причерноморье** / Н. А. Гаврилюк // Археологические вести. – Санкт-Петербург, 2001. – № 8. – С. 270–281.

2002

141. **Вклад В. Ф. Генинга в развитие отечественной теоретической археологии** // Сучасні проблеми археології. – Київ, 2002. – С. 16–18.
142. **Археологічні дослідження на острові Байда у 2001 р.** // Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр. – Київ, 2002. – С. 227.

143. **Критичний аналіз радіокарбонних дат з поховань ямної та катакомбної спільностей, які опубліковані у *Baltic-Pontic Studies*, № 7 (1999) // Наукові Записки НаУКМА. – Київ, 2002. – Т. 20, ч. 1 : Спеціальний випуск. – С. 179–184.**
144. **М. Ю. Брайчевський. Учений і час // М. Брайчевський. Учений і особистість. – Київ, 2002. – С. 15–19.**
145. **Модельовані черепи інгульської культури з пониззя р. Молочної / Пустовалов С. Ж., Кубишев А. І. // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – Т. 20/21. – Київ, 2002. – С. 53–65.**
146. **Опыт реконструкции мировоззрения древнего населения Украины в книге Б. Д. Михайлова «Петроглифы Каменной Могилы» // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 10. – С. 261–269.**
147. **Программа этносоциального исследования (по материалам погребального обряда) // Сучасні проблеми археології. – Київ, 2002. – С. 188–190.**
148. **Скотарство у Північному Причорномор'ї в епоху енеоліту-пізньої бронзи // Мандрівець. – 2002. – № 3. – С. 9–12.**
149. **Скотоводство в Северном Причерноморье в эпоху неолита – поздней бронзы // Земледельческие и скотоводческие общества Северного Причерноморья в V тыс. до н. э. – V в. до н. э. – Тирасполь, 2002.**
150. **Слово про Олімпіаду Гаврилівну Шапошникову // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 142–144.**
151. **The Estate-Caste System and the Northern Pontic Area Archaeology // Hierarchy and Power in the History of Civilisations : abstracts. – Moscow, 2002. – P. 79–80.**

2003

152. **Анализ радиоуглеродных дат из погребений ямной и катакомбной общностей, опубликованных в *Baltic-Pontic Studies*, № 7 (1999) // Vita Antiqua. – 2003. – № 5/6. – С. 45–59.**
153. **Князь Дмитро Вишневецький, велике історичне значення острова Мала Хортиця та інше... // Музейний вісник. – 2003. – № 3. – С. 133–140.**

154. **Мореплавство на Україні за археологічними джерелами** // Флот України. – 2003. – № 2. – С. 58–61.
155. Печерський вальс // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2003. – Вип. 11. – С. 282.
156. **Радіокарбонна хронологія ямних та катакомбних пам'яток** / Пустовалов С. Ж., Телегін Д. Я., Ковалюх М. М. // Магістеріум. Археологічні студії. – Київ, 2003. – Вип. 11. – С. 24–27.
157. **Етно-соціальна характеристика ямного общества Северного Причерноморья** // Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. Археология Восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 2003. – Вып. 17. – С. 153–170.
158. **Development of cattle-breeding in Northern Pontic Area** (neolit – early iron age) // Nomadizm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu). – Obrzycko, 2003. – S. 41–42.
159. **Relative and Absolute Chronology of Yamnaya and Catacomb Monuments the issue of co-existence** / S. J. Pustovalov, D. Y. Telegin, N. N. Kovalyuch // The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dneper: 4000–1000 BC. – Poznan, 2003. – S. 132–184.

2004

160. **Археологічні роботи на багатшаровому поселенні на о. Мала Хортиця у 2003 р.** // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – Київ, 2004. – С. 278–279.
161. **Д. Я. Телегін – людина та учений** // Людина, учений, наставник. – Київ, 2004. – С. 10–15.
162. **Донбасс и металлургия – металлообработка ямно-катакомбного общества Северного Причерноморья** // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2004. – Вип. 4. – С. 12–14.
163. **Дослідження багатшарового поселення на о. Мала Хортиця у 2003 р.** // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 83–84.
164. **Проблеми музеєфікації першої Запорозької Січі** // Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Київ, 4–6 черв. 2004 р. / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – Київ, 2004. – Ч. 2. – С. 106–108.

165. **Развитие скотоводческой экономики в Северном Причерноморье в эпоху неолита – поздней бронзы** // *Nomadizm a pastoralizm w mędyrzeczu Wisly i Dniepru.* – Poznań, 2004. – S. 181–190.

2005

166. **Біоритми та наукова творчість** // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2005. – Т. 40. – С. 34–37.
167. **Етнічна концепція археологічної культури (АК) та сучасна практика виділення археологічних культур** // *Магістеріум. Культурологія.* – Київ, 2005. – Вип. 19. – С. 84–88.
168. **Інгульська культура** // *Енциклопедія історії України : в 10 т.* – Київ, 2005. – Т. 3 : Е–Й. – С. 462.
169. **Каменная Могила** // *Украина. Исторические места.* – Киев, 2005. – С. 15.
170. **Концепция археологической культуры (АК) В. Ф. Генинга и современная практика выделения археологических культур** // *Археология Урала и Западной Сибири.* – Екатеринбург, 2005. – С. 34–38.
171. **Проблеми музеєфікації першої Запорозької Січі** // *Вісник КНУКіМ. Педагогіка / Київ. нац. ун-т культури і мистецтв.* – Київ, 2005. – Вип. 12, ч. 2 : Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля» : доп. та повідомл. – С. 106–108.
172. **Роль Донбасса в металлургии и металлообработке ямно-катакомбного общества Северного Причерноморья** // *Музейний вісник.* – Запорожье, 2005. – № 4. – С. 12–14.

2006

173. **Донбасс и металлургия – металлообработка ямно-катакомбного общества Северного Причерноморья** // *Проблеми гірничої металургії : матеріали III Каратамиського польового археологічного семінару.* – Алчевськ, 2006. – С. 4–7.
174. **Обряди переходу та катакомбний поховальний ритуал** // *Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури.* – Київ, 2006. – Т. 49. – С. 62–67.
175. **Isla Jórtytsya** // *Ucrania. Lugares Históricos.* – Kiev, 2006. – P. 82.

176. **Monumento paleolítico «Tumba de Piedra»** // Ucrania. Lugares Históricos. – Kiev, 2006. – P. 15.

177. **Pueblo de Trypilia** // Ucrania. Lugares Históricos. – Kiev, 2006. – P. 16.

2007

178. **Каменная Могила** // Южная Украина : путеводитель / Удовик С. Л. – Киев, 2007.

179. **Лісостепові скіфські городища** // Центральна Україна : путівник / Удовик С. Л. – Київ, 2007.

180. **О. Хортица** // Южная Украина : путеводитель / Удовик С. Л. – Киев, 2007.

181. **Потенційні можливості музеєфікації пам'яток кам'яної доби на теренах України** / С. Ж. Пустовалов, Л. О. Чухрай // Наукові записки НАУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2007. – Т. 62. – С. 28–38.

182. **Трипільська культура** // Центральна Україна : путівник / Удовик С. Л. – Київ, 2007.

2008

183. **Давні меблі як елемент субкультури знаті** / С. Ж. Пустовалов, Л. О. Чухрай // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2008. – Т. 75. – С. 43–50.

184. **Пам'яті Аннети Леонідівни Нечитайло** // Археологія. – 2008. – № 4. – С. 112–113.

185. **Ямно-катакомбные транспортные средства и критерии выделения боевых колесниц эпохи бронзы** // Происхождение и распространение колесничества. – Луганск, 2008. – С. 96–108.

2009

186. **Аннета Леонидовна Нечитайло. Памяти археолога** // Российская археология. – 2009. – № 4. – С. 163–164.

187. **Каменная могила** // Украина. 100 замечательных мест. – Киев, 2009 – С. 132.

188. **Классификация катакомбной керамики** // Vita Antiqua. – Київ, 2009. – № 7/8. – С. 101–122.

189. **Остров Хортица // Украина. 100 замечательных мест.** – Киев, 2009 – С. 133.
190. **Про два напрями у давньому суднопластві на території України за археологічними джерелами // Наукові записки НАУКМА. Теорія та історія культури.** – 2009. – Т. 88. – С. 41–46.
191. **Про деякі особливості викладання дисциплін археологічного напрямку у ВНЗ // Магістеріум. Культурологія.** – Київ, 2009. – Вип. 34. – С. 59–62.
192. **Річкове та морське суднопластво в Україні за археологічними джерелами // Актуальні питання історії техніки : матеріали 6-ї Всеукр. наук. конф.** – Київ, 2009. – С. 182–185.
193. **Скифские городища // Украина. 100 замечательных мест.** – Киев, 2009. – С. 47.
194. **Триполье // Украина. 100 замечательных мест.** – Киев, 2009. – С. 10.

2010

195. **Курганы Херсонщины / Пустовалов С. Ж., Евдокимов Г. Л., Данилко Н. А. // Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы.** – Луганск, 2010. – С. 137–171.
196. **Соціальний, економічний, світоглядний розвиток Європи та давній Близький Схід за доби бронзи / Пустовалов С., Селівачов М. // Ант.** – 2010. – № 22/24. – С. 168–171.
197. **Реконструкція імовірної оселі Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця (Байда) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні.** – Київ, 2010. – Вип. 19. – С. 14–18.
198. **Як нам рятувати історичний Львів // Відлуння віків.** – 2010. – № 1 (12). – С. 6–10.

2011

199. **Доісторична Русь–Україна. Становлення державності // Русь–Україна. Становлення державності / С. Л. Удовик, Ю. Р. Мирошниченко.** – Київ, 2011. – С. 3–17.
200. **Життя – подвиг в ім'я науки : [пам'яті Д. Я. Телегіна] / С. Ж. Пустовалов, О. М. Титова // Праці Центру пам'яткознавства.** – Київ, 2011. – Вип. 19. – С. 299–306.

201. **Зустрічі з Борисом Миколайовичем Мозолевським** // Життя у сядві пекторалі. Борис Мозолевський у спогадах. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 11–14.
202. **Комплекс озброєння ранньої козацької доби** : (за матеріалами розкопок на о. Байда) // Нові пам'ятки українського козацтва. – Київ, 2011. – Вип. 20. – С. 147–152.
203. **На могилі Б. М. Мозолевського** // Життя у сядві пекторалі. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 14.
204. **Памяти Дмитрия Яковлевича Телегина** // Российская археология. – 2011. – № 4.
205. **Про призначення квадратного та прямокутного посуду з поховань катакомбної спільності** // Наукові записки НАУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2011. – Т. 114. – С. 42–45.
206. **Проблема археологічних корелятивів соціальних феноменів** // Магістеріум. Археологічні студії. – 2011. – Вип. 45. – С. 19–22.

2012

207. **Археологічні дослідження на острові Байда в 2012 році** // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – 2013. – Вип. 22, ч. 1. – С. 41–43.
208. **До ювілею С. Я. Ольговського** / Ю. М. Ключко, С. Ж. Пустовалов // Археологія. – 2012. – № 3. – С. 130–131.
209. **Пам'яті І. Т. Чернякова** // Археологія. – 2012. – № 1. – С. 145.
210. **Половецкое святилище у с. Выводово** // Степи Европы в эпоху средневековья. – Донецк, 2012. – Вып. 10. – С. 85–95.
211. **Про походження орнаменту та ранні етапи його розвитку** / Ю. І. Нікішенко, С. Ж. Пустовалов // Наукові записки НАУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2012. – Т. 127. – С. 54–60.
212. **Шістдесятирічний ювілей С. Я. Ольговського** // Праці Центру пам'яткознавства. – Київ, 2012. – Вип. 22. – С. 326–328.

2013

213. **З досвіду викладання археології та суміжних дисциплін у вищих навчальних закладах** // Актуальні проблеми теорії і практики музейної та пам'яткоохоронної діяльності – Київ, 2013. – С. 176–188.

214. **Перша археологічна експедиція Ю. В. Павленка** // Наукові записки НАУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2013. – Т. 140. – С. 8–12.
215. **Теорія етносу Л. М. Гумільова в археології** // Магістеріум. Культурологія. – 2013. – Вип. 52. – С. 109–114.
216. **Шнурової кераміки (бойових сокир) культурно-історична спільність** // Енциклопедія історії України. – Київ, 2013. – Т. 10 : Т–Я. – С. 650–651.

2014

217. **Археологічні дослідження напівземлянки шляхти та прилеглої до неї території на острові Байда** // Наукові записки НАУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2014. – Т. 153. – С. 47–55.
218. **Встречи с Вадимом Михайловичем Массоном** // Культурогенез и культурное наследие. – Москва ; Санкт-Петербург, 2014. – С. 61–63. – (Серия «Культурология. XX век»).
219. **Л. С. Клейн. Заметки ученика** // Мова та культура : збірник наукових праць. – Київ, 2014. – Вип. 309, ч. 2 : Археологія. – С. 4–12.
220. **Призначення металевих ножів доби ранньої бронзи півдня України** // Актуальні питання музейної та пам'яткоохоронної діяльності. – Київ, 2014. – С. 111–115.
221. **Сословно-кастовая система и ее археологическое отражение** // Мова та культура. – Київ, 2014. – Вип. 289. – С. 3–22.

2015

222. **Деякі рідкісні поховання доби ранньої бронзи на півдні України** // Наукові записки НАУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2015. – Т. 166. – С. 40–43.
223. **До проблеми археологічного відображення ознак держави** // Етнічна історія народів Європи. – 2015. – Вип. 47. – С. 4–8.
224. **До семидесятирічного ювілею Георгія Івановича Шаповалова** // Археологія. – 2015. – № 3. – С. 141–144.
225. **Ескізний проект музеєфікації городища пізньої бронзи Дикий Сад** / Пустовалов С. Ж., Чухрай Л. О. // Магістеріум. Культурологія. – Київ, 2015. – Вип. 59. – С. 78–84.

226. **Жіночі катакомбні поховання зі зброєю та їх інтерпретація** // Етнічна історія народів Європи. – Київ, 2015. – Вип. 46. – С. 170–173.
227. **Знахідки монет на острові Мала Хортиця (Байда)** / Пустовалов В. С., Пустовалов С. Ж. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2015. – С. 140–143.
228. **Знахідки монет на острові Мала Хортиця (Байда)** // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2015. – Вип. 24. – С. 140–143.
229. **Классификация бронзовых ножей эпохи ранней бронзы Степной Украины** // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2015. – № 15. – С. 73–84.
230. **Курганні святилища доби ранньої бронзи степової частини України** // Українське небо. Студії над історією астрономії в Україні. – Львів, 2015. – С. 39–51.
231. **Нечитайло А. Л.** // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / голов. ред. П. П. Толочко. – Київ, 2015.
232. **Обряд моделювання черепів на теренах України** // Матеріали до української етнології. – Київ, 2015. – Вип. 14 (17). – С. 34–56.
233. **Рибалова В. Д.** // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / голов. ред. П. П. Толочко. – Київ, 2015. – С. 568.
234. **Суботін Л. В.** // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / голов. ред. П. П. Толочко. – Київ, 2015. – С. 603.
235. **Шапошникова О. Г.** // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / голов. ред. П. П. Толочко. – Київ, 2015. – С. 642–643.
236. **Шилов Ю. О.** // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / голов. ред. П. П. Толочко. – Київ, 2015. – С. 647.

2016

237. **Зброя в жіночих похованнях катакомбної спільноти** // Наукові записки НАУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2016. – Т. 179. – С. 86–89.
238. **Материалы белозерской культуры на Байдоостровском поселении** // Археологія та етнологія Півдня Східної Європи. – Дніпро, 2016. – С. 171–175.

239. **Про призначення курганів з пласкою верхівкою доби ранньої бронзи степової частини України** // Старожитності лівобережного Подніпров'я / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШК, Ін-т археології НАН України, ЦОДПА. – Київ, 2016. – С. 15–24.

240. **Транспортні засоби в поховальному обряді населення півдня України епохи бронзи** // Культура України. Серія: Культурологія. – Харків, 2016. – Вип. 52. – С. 212–222.

2017

241. **Б. Д. Михайлов – дослідувач петрогліфів Каменної Могили** // Старожитності Лівобережного Подніпров'я / Центр пам'яткознавства НАН України. – Київ, 2017. – С. 54–65.

242. **Деталі військового костюма російської армії 1730-х рр.** : (за матеріалами розкопок на острові Байда) / Пустовалов С. Ж., Пустовалов В. С. // Наукові записки НАУКМА. Теорія та історія культури. – Київ, 2017. – Т. 191. – С. 79–82.

243. **Інтерпретація типів металевих ножів і їх розподіл за культурами епохи ранньої бронзи Степової України** // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2017. – Вип. 47. – С. 28–31.

244. **Мій друг Сергій Ольговський** // Ольговський Сергій Якович : біобібліогр. покажч. : до 65-річчя від дня народж. / М-во освіти і науки України, М-во культури України, Київ. нац. ун-т культури і мистецтв, наук. б-ка ; уклад.: Ю. І. Горбань, О. О. Скаченко ; редкол.: Л. А. Рибка, С. Г. Винокурова, В. В. Степко, В. В. Лук'яненко. – Київ : Вид. центр КНУКіМ, 2017. – С. 13–17. – (Серія «Вчені КНУКіМ» ; вип. 5).

245. **Чвертьвіковий ювілей кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства** / С. Я. Ольговський, С. Ж. Пустовалов // Київський національний університет культури і мистецтв у 2017 році: знаменні дати, славні ювілеї : календар. – Київ, 2017. – С. 20–23.

2018

246. **Кургани бронзового века в низовьях Днепра** : (раскопки курганов Краснознаменской экспедицией в 1991 г.) // Древности, исследования, проблемы : сб. ст. в честь 70-летия Н. П. Тельнова. – Кишинев-Тирасполь, 2018. – С. 59–88.

Передмови, післямови, рецензії

1982

247. **[Рецензия-реферат]** // Реферативный журнал. – Киев, 1982. – Рец. на кн.: Нечитайло А. Л. Суворовский курганный могильник. – Киев: Наук. думка, 1979. – 174 с.

1984

248. **[Рецензия-реферат]** // Реферативный журнал. – Киев, 1984. – Рец. на журн.: Археология. – 1983. – № 43.

1998

249. **[Рецензія]** // Наукові праці історичного факультету ЗГУ. – Запоріжжя, 1998. – Вип. 4. – С. 214–217. – Рец. на кн.: С. Г. Колтухов, А. Е. Кислый, Г. Н. Тощев. Курганные древности Крыма. Вып. 1. – Запорожье, 1994; С. Г. Колтухов, Г. Н. Тощев. Курганные древности Крыма. Вып. 2. – Запорожье, 1998.
250. **[Рецензія]** // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 1998. – С. 200–201. – Рец. на кн.: Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : навч. посіб. / Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, І. К. Свешніков [та ін]. – Київ : ІЗМН, 1997. – 336 с.

2000

251. **[Рецензія]** // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 123–125. – Рец. на кн.: Приходнюк О. М. Пеньковская культура. – Воронеж, 1998.

2004

252. **Монографія Б. Д. Михайлова «Петроглифы Каменной Могилы» и проблемы реконструкции мировоззрения древнего населения Украины** // Стратум+. – 2003–2004. – № 2. – С. 451–458. – Рец. на кн.: Михайлов Б. Петроглифи Кам'яної Могили : семантика, хронологія, інтерпретація : [монографія]. – Запоріжжя : Дике Поле, 1999. – 240 с.
253. **[Рецензія]** / Д. Я. Телегін, О. М. Титова, С. Ж. Пустовалов // Праці центру пам'ятокознавства. – Київ, 2004. – Вип. 6. – С. 304–314. – Рец. на кн.: Котова Н. С. Неолитизация Украины. – Луганск : Шлях, 2002. – 123 с., 129 табл.

2005

254. **[Передмова]** // Петроглифи Кам'яної Могили : семантика, хронологія, інтерпретація : [монографія] / Михайлов Б. Д. – Київ, 2005. – С. 3–4.

2006

255. **[Рецензия]** // Revista arheologică. – Chişinău, 2006. – V. 3, nr. 1/2. – С. 405–412. – Рец. на кн.: Дергачев В. А. О скипетрах. Этюды в защиту миграционной концепции М. Гимбутас // Revista arheologică. – Chişinău, 2005. – Vol. 1, nr. 2. – 166 с.

2008

256. **[Предисловие]** // Происхождение и распространение колесничества. – Луганск, 2008. – С. 5–8.

2011

257. **[Послесловие]** // Наш недавний бронзовый век / Ключко В. И., Козыменко А. В. – Киев, 2011. – С. 185–189.

Вірші

1994

258. **«Касаться тайны и дышать свободой...»** // Пыль золотая : стихи, авт. песня, худож. лит. / С. Буйских. – Николаев, 1994. – С. 164–168.

1999

259. **Вельмишановному Дмитру Яковичу Телегіну присвячується** // Вісник УТОПК. – Київ, 1999. – Вип. 2. – С. 94.

2001

260. **Трон Людовизи** (ок. 460 г. до н. э., Рим) // Археологічні відкриття в Україні 1999–2000 рр. – Київ, 2001. – С. 250.

2002

261. **Олімпіаді Гаврилівні Шапошниковій** // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 144.

2011

262. **Печерський вальс** // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – Київ, 2011. – Вип. 11. – С. 282.

263. **На могилі Б. М. Мозолевського** // Життя у сяйві пекторалі. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 14.

2013

264. **В. В. Крапивиной. Прощание** // Археологія. – 2013. – №2. – С. 149.

Архівні матеріали наукового архіву інституту археології НАН України

265. Спр. 1975/11. Чередниченко Н. Н., Бессонова С. С., Болдин Я. И., Бунятян Е. П., Ковалева Л. Г., Козловский А. А., Пустовалов С. Ж. Отчет о Верхнетарасовской экспедиции в 1975 году, 296 л., 57 табл., 131 кадр.
266. Спр. 1976/2. Чередниченко Н. Н., Бунятян Е. П., Гошко Т. Ю., Зубарь В. М., Козловский А. А., Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я. Отчет о раскопках курганов Верхнетарасовской экспедиции в 1976 году, 114 л., 82 табл., 5 л. альб. контакт. отпеч., 171 л. черт.
267. Спр. 1977/16. Корпусова В. Н., Бунятян Е. П., Пустовалов С. Ж., Черных Л. А. Отчет о работе Северо-Крымской экспедиции в 1977 году, 107 л.
268. Спр. 1978/3. Отрощенко В. В., Болдин Я. И., Белов А. И., Ляшко С. Н., Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я., Савовский И. П., Тихомолова И. Р. Отчет о раскопках Запорожской археологической новостроечной экспедиции в 1978 году, 120 л., 90 табл.
269. Спр. 1979/9. Мозолевский Б. Н., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о работе Орджоникидзеvской археологической экспедиции ИА АН УССР за 1979 год, 68 л., 19 табл.
270. Спр. 1980/5. Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. и др. Отчет о работе Запорожской археологической экспедиции в 1980 году.
271. Спр. 1981/10. Отрощенко В. В., Болдин Я. И., Гошко Т. Ю., Ляшко С. Н., Ковалев Н. В., Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я., Салий Н. Г., Савовский И. П. Отчет о раскопках Запорожской археологической экспедиции, 248 л., 145 ил., 419 черт.
272. Спр. 1982/2. Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1982 году.
273. Спр. 1986/11. Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1986 году. 132 л., 39 ил., 182 черт.
274. Спр. 1987/10. Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж., Рассмакин Ю. Я. Отчет о работе Запорожской экспедиции в 1987 году.

275. Спр. 1991/84. Ильинский В. Е., Козловский А. А., Пустовалов С. Ж. Отчет о работе на островах Большая и Малая Хортица в 1991 году, 37 л.
276. Спр. 1992/77. Ильинский В. Е., Пустовалов С. Ж. Отчет о работах на острове Байда (Малая Хортица) в 1992 г., 15 л., 38 табл., 8 л. инвентар. описей.
277. Спр. 1993/105. Іллінський В. Є., Пустовалов С. Ж.; Козловський А. О. Звіт про роботи археологічної експедиції «Байда–93», 18 арк.
278. Спр. 1994/136. Ильинский В. Е., Пустовалов С. Ж. Отчет об археологических исследованиях на о. Малая Хортица (Байда) в 1994 г.
279. Спр. 1995/8. Пустовалов С. Ж., Козловский А. О. Звіт про археологічні дослідження Хортицької експедиції ІА НАН України на о. Байда в 1995 р.
280. Спр. 1997/8. Пустовалов С. Ж. Звіт про археологічні роботи Хортицької експедиції УТОПК в 1997 р.
281. Спр. 1998/14. Пустовалов С. Ж. Звіт Хортицької археологічної експедиції за 1998 р.
282. Спр. 2000/11. Пустовалов С. Ж. Звіт Хортицького загону експедиції Головної Ради УТОПК «Часи козацькі – січі запорозькі».
283. Спр. 2001/37. Пустовалов С. Ж. Звіт Хортицького загону експедиції Головної Ради УТОПК «Часи козацькі – січі запорізькі».
284. Спр. 2003/172. Пустовалов С. Ж. Звіт Хортицького загону експедиції Головної Ради УТОПК «Часи козацькі — січі запорізькі».
285. Спр. 2006/204. Пустовалов С. Ж. Звіт Хортицького загону експедиції Головної Ради УТОПК «Часи козацькі – січі запорізькі», 5 арк., 14 рис., 3 арк. 3 арк. інвентар. описів.
286. Спр. 2007/97. Пустовалов С. Ж. Звіт Малохортицької експедиції Головної Ради УТОПК, 4 арк., 17 рис., 5 арк. інвентар. описів, 5 арк. щоденнику (ксерокс), 4 арк. акту, 1 арк. довідки.
287. Спр. 2012/ Пустовалов С. Ж. Звіт про роботи Малохортицької експедиції в 2012 році.

НАУКОВА ШКОЛА

Наукове керівництво здобувачами наукових ступенів

2004

288. **Нікішенко Ю. І.** Орнамент як джерело дослідження етнічної культури України (на матеріалах ХІХ – початку ХХ ст) : дис. ... канд. історії та теорії культури. : (17.00.01) / Нікішенко Юлія Ігорівна ; ДАКККіМ. – Київ, 2004. – 201 арк.
289. **Нікішенко Ю. І.** Орнамент як джерело дослідження етнічної культури України (на матеріалах ХІХ – початку ХХ ст) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : (17.00.01) / Нікішенко Юлія Ігорівна ; офіц. опоненти : Н. М. Нікітенко, В. Г. Кушнір ; ДАКККіМ. – Київ, 2004. – 21 с.

2010

290. **Король Д. О.** Культурологічна реконструкція давньоскандинавської танатології : дис. ... канд. культурології : (26.00.01) / Король Денис Олександрович ; Харків. держ. акад. культури, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – Харків, 2010. – 239 арк.
291. **Король Д. О.** Культурологічна реконструкція давньоскандинавської танатології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. Культурології : (26.00.01) / Король Денис Олександрович ; офіц. опоненти: Ю. В. Павленко, В. Б. Селевко ; Харків. держ. акад. культури, Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». – Харків, 2010. – 21 с.

2011

292. **Чухрай Л. О.** Пам'ятки давньої культури в контексті збереження культурної спадщини України : дис. ... канд. культурології : (26.00.01) / Чухрай Любов Олександрівна ; КНУКіМ. – Київ, 2011. – 184 арк.
293. **Чухрай Л. О.** Пам'ятки давньої культури в контексті збереження культурної спадщини України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. культурології : 26.00.01 / Чухрай Любов Олександрівна; офіц. опоненти: Г. Ю. Івакін, О. А. Воронцова ; КНУКіМ. – Київ, 2011. – 17 с.

Рецензування дисертацій здобувачів наукових ступенів

1993

294. **Фещенко Є. Л.** Поховальний обряд населення катакомбної культури північностепового Подніпров'я та Передстепу (досвід вивчення з застосуванням формалізовано-статистичних методів) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : (07.00.06) / Фещенко Євген

Леонорович ; наук. кер. І. Ф Ковальова ; офіц. опоненти: М. О. Чмихов, С. Ж. Пустовалов ; Дніпропетр. держ. ун-т. – Дніпропетровськ, 1993. – 20 с.

2013

295. **Куліш О. А.** Первісне мистецтво України у загальносвітовому контексті (ідейно-світоглядний аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. мистецтвознавства : 26.00.01 «Теорія й історія культури» / Куліш Оксана Андріївна ; наук. кер. М. М. Бровко ; офіц. опоненти: Р. Д. Михайлова, С. Ж. Пустовалов ; М-во культури України, КНУКіМ. – Київ, 2013. – 19 с.

Наукове керівництво магістерськими роботами

2001

296. **Король Д. О.** Порівняльний аналіз етапів формування пантеонів давніх іранців та германців (за міфологічними та археологічними даними) / Король Д. О. ; НАУКМА. – Київ, 2001. – 112 с.

2003

297. **Сорокіна С. А.** Соціальні дослідження в степовій археології Східної Європи (IV – I тис. до н.е.) / Сорокіна С. А. ; НАУКМА. – Київ, 2003.
298. **Ушкова Ю. В.** Соціальна структура племен ямної культурно-історичної спільності (на матеріалах Нижньої Наддніпрянщини, Надінгулля та Північного Криму) / Ушкова Ю. В. ; НАУКМА. – Київ, 2003.

2006

299. **Самара О. С.** Структурно-семіотичний аналіз світового дерева на українських рушниках Середньої Наддніпрянщини / Самара О. С. ; НАУКМА. – Київ, 2006.
300. **Трикоз Н.** Тварина у сакральному та профанному вимірах у свідомості ранньоземлеробських суспільств / Трикоз Н. ; НАУКМА. – Київ, 2006.

2010

301. **Лудин Р. А.** Любовно-еротичні елементи в українських обрядах / Лудин Р. А. ; НАУКМА. – Київ, 2010.

2011

302. **Шепеля І.** Атлантида в легендах і в науці / Шепеля І. ; НАУКМА. – Київ, 2011.

2012

303. **Жолудь О. Л.** Київ X – XII століть / Жолудь О. Л. ; НАУКМА. – Київ, 2012.
304. **Харкевич Х. В.** Китайський поховальний обряд: соціально-релігійний контекст смерті та її відображення в ритуалі / Харкевич Х. В. ; НАУКМА. – Київ, 2012.

2017

305. **Мазурчак Ю. Б.** Культурно-археологічний центр «Пересопниця» як об'єкт історико-культурної спадщини в Україні : спец. 8.02010301 «Музейна справа і охорона пам'яток історії та культури» / Мазурчак Ю. Б. ; КНУКіМ. – Київ, 2017. – 97 с.
306. **Самійленко В. С.** Експозиціонування музейних предметів у літературно-меморіальних музеях м. Києва : спец. 8.02010301 «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури» / Самійленко В. С. ; КНУКіМ. – Київ, 2017. – 85 с.
307. **Сирота О. О.** Історико-архітектурна пам'ятка «Київська фортеця» основні етапи особливості функціонування : спец. 8.02010301 «Музейна справа та охорона пам'яток історії та культури» / Сирота О. О. ; КНУКіМ. – Київ, 2017. – 110 с.

2018

308. **Тужик Л. С.** Народна ікона Київщини в музеях України : спец. 027 "Музеєзнавство, пам'яткознавство" / Тужик Л. С. ; КНУКіМ. – Київ, 2018. – 90 с.

**ПУБЛІКАЦІЇ
ПРО ЖИТТЯ ТА НАУКОВУ
ДІЯЛЬНІСТЬ**

1991

309. **Мезенцева Г. Г. Пустовалов Сергій Жанович** // Дослідники археології України : енциклопед. слов.-довід. / Мезенцева Г. Г. – Чернігів, 1991. – С. 50.

2003

310. **Беляева Л. Сергій Жанович Пустовалов** // Регион. – 2003. – 2 октября. – С. 11.

2013

311. **Клочко В. І. До 60-річчя Сергія Жановича Пустовалова** / В. І. Клочко // Археологія. – 2013. – № 3. – С. 147–148.

2015

312. **Пустовалов Сергій Жанович** // Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014 / голов. ред. П. П. Толочко. – Київ, 2015. – С. 564.

Вебліографія

313. **Археологічна практика істориків-музезнавців** [Електронний ресурс] // Факультет інформаційної політики і кібербезпеки. – Режим доступу: <http://fipikb.knukim.edu.ua/news/42-novyny-mtp/198-arkheologichna-praktika-istorikiv-muzeeznavevciv.html> (дата звернення 15.10.2018). – Назва з екрана.
314. **Віртуальне насіння музейних садів** : [Студенти I–IV курсів Кафедри музезнавства та пам'ятокознавства представили проекти веб-сайтів, які є певними базами даних з пошуку музеїв України] [Електронний ресурс] // Факультет інформаційної політики і кібербезпеки. – Режим доступу: <http://fipikb.knukim.edu.ua/news/42-novyny-mtp/190-virtualne-nasinnya-muzejnikh-sadiv.html> (дата звернення 15.10.2018). – Назва з екрана.
315. **Лисогірський форт**: лекція-екскурс для студентів [Електронний ресурс] // Факультет інформаційної політики і кібербезпеки. – Режим доступу: <http://fipikb.knukim.edu.ua/news/42-novyny-mtp/643-lisogirskij-fort-lektsiya-ekskurs-dlya-studentiv.html> (дата звернення 15.10.2018). – Назва з екрана.
316. **Музейні зустрічі з випускниками** [Електронний ресурс] // Факультет інформаційної політики і кібербезпеки. – Режим доступу: <http://fipikb.knukim.edu.ua/news/42-novyny-mtp.html?start=32> (дата звернення 15.10.2018). – Назва з екрана.

317. **Подорож у тринадцяте століття** [Електронний ресурс] // Факультет інформаційної політики і кібербезпеки. – Режим доступу: <http://fipikb.knukim.edu.ua/news/42-novyny-mtp/309-podorozh-u-trinadtsyate-stolittya.html> (дата звернення 15.10.2018). – Назва з екрана.
318. **Сергій Ольговський: історик, археолог, науковець** [Електронний ресурс] // Факультет інформаційної політики і кібербезпеки. – Режим доступу: <http://lib.knukim.edu.ua/sergiy-olgovskiy-istorik-arkheolog/> (дата звернення 15.10.2018). – Назва з екрана.
319. **Створимо разом музейний простір майбутнього!** [Електронний ресурс] // Факультет інформаційної політики і кібербезпеки. – Режим доступу: <http://fipikb.knukim.edu.ua/news/42-novyny-mtp.html?start=32> (дата звернення 15.10.2018). – Назва з екрана.
320. **Студентська археологічна наука** [Електронний ресурс] // Факультет інформаційної політики і кібербезпеки. – Режим доступу: <http://fipikb.knukim.edu.ua/news/42-novyny-mtp/297-studentska-arkheologichna-nauka.html> (дата звернення 15.10.2018). – Назва з екрана.

**ЛІТЕРАТУРНА Й ХУДОЖНЯ
ТВОРЧІСТЬ**

Вірші, проза

В першій частині покажчика мало не в кожній статті йшлося про поетичний дар С. Ж. Пустовалова. Саме тому закономірно ознайомити читача з деякими зразками літературної творчості ювіляра.

АВГУСТ

Любимый месяц мой в году,
Пора плодов, душистых ягод.
Вот, выпало ж, мне на роду
Родиться в пору груш и яблоч!

Люблю туманы по утрам,
И в лес походы за грибами,
И гроздь сальвий по дворам,
И персеид полет ночами.

Вдруг потемневшую листву,
И запах астр на Бессарабке,
Слегка привядшую ботву,
И вечер, вдруг нехстати зябкий

Люблю базаров суету,
Арбузы, дыни, перец, аргус...
На год нам радость и еду
Божественнейший дарит август!

10.08.2003 г.

ЧЕРКАЩИНА

Веселий Кут. Там верболози
Укрыли Тікіч і заплаву,
Деруть кору нахаби кози,
А ввечері туман білявий.

Заквітчана Зелена стінка,
І мальви біля хат на ганку,
Дитя веде смуглява жінка,
Там рясні роси на світанку.

Вода вирує в греблі шлюзах,
На міліні трипільські миски,
Де ж Ти, моя журлива муза?
Пливуть водою лише тріски.

09.06.2005 р.

ФОНТАН СЛЕЗ

Медленно стекает мрамором вода,
Как из глаз турчанки с поволокой,
Две живые розы здесь всегда
Словно молча спорят со злым роком.

У фонтана вечно тишина,
Разве что туристы набегают,
Крытый дворик крепкая стена,
Как рука Пророка защищает.

Памятник печали и любви,
Скольких же Ты вдохновлял поэтов?
Я колени преклонил свои
Перед этим скорбным чудом света.

14.11.2007 г.

(див. фото на стор. 139)

НА МОГИЛІ Б. М. МОЗОЛЕВСЬКОГО

Дві плити дніпровського граніту
Та позеленіла пектораль,
Кущ калини простягає віти,
І рядки, що будять в серці жаль.

Все минулось, Ти лежиш на схилі
Часточкою рідної землі,
А душа, мов ковилева хвиля,
Йде степами по пухкій ріллі.

Свище з байбаками на могилі,
Відпочине під Чортомликом,
Палить восени сухе бадилля,
Чи пливе в човні Базавлуком.

Як писав Ти: гуси на озерах,
Медом пахнуть трави навесні,
Ти, як цар, живеш довічно в Геррах,
Меч і спис, і щит Твій при Тобі!

26.04.2007 р.

ОСЕЛЯ МАКСИМА РИЛЬСЬКОГО

В будинку затишному, де рипить підлога,
І сходинки, неначе ксилофон,
Жив справжній лицар і поет від Бога,
Та все минулось, як дитячий сон.

Тут книги, що він так любив читати,
Рояль, портрети, старий телефон,
А навкруги – зелених яблунь шати,
Та вкритий рясно квітами півон.

Серед дерев живе тут його муза,
Примружиш очі – видно залюбки,
Тут молодь: школярі, студенти вузів,
Тут чути спів й віршовані рядки.

В оселю Рильського не заросте стежина,
Сюди приходять кожний по своє...
Він височить, як снігова вершина
Та кожному він благодать дає!

17.05.2007 р.

ОТЕЦ ДВУХ СЫНОВЕЙ

Такого недостойн счастья,
Но нет у Бога запертых дверей.
Господь решил, нет в мире выше власти,
И я отец теперь двух сыновей!

22.05.1992 г.

ПЕЧЕРСЬКИЙ ВАЛЬС

Білі храми в блакиті пливуть,
Рясно вбрані дніпровські схили,
Є місця красивіші, мабуть,
Та з дитинства Печерськ мені милий.

На бульварах каштани в цвіту,
Леви біля музею вітають...
Мій Печерськ, я твою красоту
У житті ні на що не змінюю!

Першозваний бував тут Андрій,
Дорошенко з Хмельницьким ходили,
Нестор жив, свідок давніх подій,
Тут Аскольда велична могила.

На Печерську святії місця,
Історичні, мистецькі перлини,
У людей завмирають серця,
Мій Печерськ, ти – душа України!

Хай Поділ старовинний простить,
І Лук'янівка інших зігріє,
Мені ближче Печерська блакить,
На Печерську живу я і мрію!

12.12.2001 р

МУЗЫ ПОЭТОВ

Женщины любимые поэтов –
Что сказать о Вас, какой мне стих сложить?
Нет, не от незнания предмета
Я колеблюсь, что мне совершить.

Вы всегда стоите с ними рядом,
Вы причина каждой их строки,
Вся Вы их надежда и награда,
Ваши судьбы светлы и горьки.

Предо мною лица, лица, лица...
Разные прически и глаза...
Образ Ваш во веки да светиться,
Как на аналое образа.

Натали, Лаура, Маргарита,
Моны безымянный свет звезды,
Вы навеки славою увиты,
Не сгорают памяти костры!

Честью ли своею, иль судьбою, –
Вами все оплачены счета.
Пусть наги Вы пред людской толпою,
Но бессмертна Ваша красота!

1991-1992-02.08.2004

ВЛАДИМИРУ ВЫСОЦКОМУ

Я думал, что Ты просто приклатненный,
Кумир для мелкотравчатой шпаны,
Хотя Тебя любили миллионы
Огромной безалаберной страны.

Твой хриплый голос слышался из окон,
На пляжах и ночами из кустов.
Скандальным Ты известен был мне боком,
И я считал, что Ты и весь таков.

Я не любил развязного геройства,
И мата не употреблял все.
А Твоих песен эти оба свойства
Держаться заставляли в стороне.

И смерть Твоя прошла почти что мимо,
Из-за бугра транзисторной трепней...
Не самый Ты поэт мой был любимый,
Я проводил Тебя спокойно в мир иной.

Прошли года, случайно я услышал,
Как потрясение, "Охоту на волков"...
И понял вдруг, что Ты ниспослан свыше,
Увидев глубину Твоих стихов.

Их философский склад, и гнев, и ярость,
Шахтеров, летчиков и штрафников,
Сарказм, иронию, смертельную усталость,
И злобу на сановных дураков.

Мне стало ясно: эта приклатненность
Была всего лишь яростный протест,
В Тебе убить старались окрыленность,
А Ты гвоздил их, как хромым Гефест.

Ты был один, один в своем окопе,
Тебя пытались хлопать по плечу,
Где их теперь стихи? В которой жопе!
Зато живут Твои "хочу – торчу".

Выветривались догмы, что нам вбили,
Но на Тебя, как прежде, был аншлаг,
Меня с Тобой совсем, уж, помирили
Шаламов и "Архипелаг Гулаг".

Со мной Ты будешь навсегда отныне,
На отдыхе и в суматохе дел.
Мне горько, Ты прости меня, Владимир,
Что сразу я Тебя не разглядел.

Теперь Ты мой. У нас одни истоки,
Как Пушкин, как Есенин Ты любим,
Пускай высокопарны эти строки,
Навеки в моем сердце Ты храним.

07 – 09.03.2005 г.

СЫНУ-БИОЛОГУ

Мы изучаем все живое:
Букашку, клетку, нас с Тобою.
И плесень нам на субпродуктах
Дороже всех заморских фруктов.
Трухлявый пенёк и ивы ветка
Приятней девушки соседки.
Мы привыкаем к крови виду,
В бинокляр рассмотрим гниду,
Навоза куча, экскременты
Нам интересней киноленты.
Любой непосвященный дядя
Пожмет плечами, на нас глядя.
А наш застольный разговор
У прочих вызовет укор.
В восторг придем от таракана
И крысу напоим до пьяна.
Ее, чтоб понять ощущение,
Не устоим пред искушеньем.
И можно высказаться так,
Да, отличить нас может всяк.

1995-1996 гг.

Мой первый научный доклад

С детства увлекаясь историей и археологией, я, однако, мало представлял себе все тонкости научной работы. Поступив студентом на кафедру археологии Ленинградского государственного университета, я поначалу не мог отличить журнал «Советская археология» от серии изданий источников «Археология СССР». Тем не менее, совершить научное открытие было не только моей мечтой, но и желанием многих моих товарищей по группе. Моя курсовая работа за 1 курс была вполне описательна и вызывала во мне законное недовольство. Хотелось чего-то большего.

Во время летней археологической практики 1971 года мой научный руководитель Л. С. Клейн доверил мне и моему товарищу Александру Семенову на двоих вести раскопки небольшого кургана. Совместная работа нас сдружила. По возвращении из экспедиции мы вдвоем готовили отчет по раскопкам этого кургана. Саша занимался уже средневековыми кочевниками и выяснил, уж не знаю из каких источников, что в Эрмитаже в отделе Средней Азии мертвым грузом лежит коллекция сотрудника ИИМКа доктора исторических наук А. Н. Бернштама из довоенных раскопок Кенкольского могильника на Тянь-Шане. При эвакуации во время войны она была перемешана и частично депаспортизована. Сергей Сергеевич Сорокин (заведующий отделом Средней Азии и Дальнего Востока Эрмитажа), читавший в университете Археологию Средней Азии, дал согласие на то, чтобы мы с Сашей привели ее в порядок. Параллельно мы пытались обрабатывать и материалы, полученные при раскопках кургана летом. В частности, мы поехали в Лесотехническую академию на кафедру анатомии древесины с целью определить породы дерева вещей из наших раскопок. Нас там встретила милейшая и интеллигентнейшая женщина – Мария Ивановна Колосова. Она была ученицей профессора А. А. Яценко-Хмелевского и сама предложила нам научиться определять древесину по микросрезам. С тех пор по пятницам мы вдвоем с Сашей Семеновым

отправлялись к 3-м часам к нашей преподавательнице на Выборгскую сторону и учились определять древесину.

Первое же знакомство с коллекцией А. Н. Бернштама показало, что в ней очень много изделий из дерева. Саша загорелся идеей определить образцы из нее. Раскладывая по ящикам и пакетам вещи из коллекции, мы постепенно запасались образцами дерева и параллельно штудировали литературу по анатомии древесины.

Мария Ивановна терпеливо объясняла нам азы своей профессии. Постепенно и мы научились правильно делать срезы, запаслись микроскопами, опасными бритвами, определителями и другими необходимыми вещами. Результаты определений образцов из Кенкольского могильника приятно удивили нас. Оказалось, что деревянные изделия изготовлены не только из тяншанской ели и арчи, как писал в своем отчете, а затем и в публикации материалов раскопок А. Н. Бернштам, а еще из полутора десятков пород, в том числе лиственных. Среди них были эндемики Дальнего Востока, которые не произрастали в Средней Азии. Именно они свидетельствовали, что население, оставившее могильник, мигрировало сюда из Манчжурии. Результаты были весьма интересны, и их следовало каким-то образом обнародовать.

Научные сборники по археологии были тогда достаточно редки и туда попадали, как правило, не желторотые студенты, а уже маститые археологи. Поэтому рассчитывать на наше участие в таком сборнике не приходилось. Однако, думая над тем, где бы обнародовать наши исследования, приходилось не забывать и о текущих занятиях.

Как-то раз Семенов сообщил мне, что на географическом факультете читает лекции Л. Н. Гумилев. О нем я знал уже давно, поскольку еще в школе читал его книгу «В поисках вымышленного царства». Она меня поразила интереснейшими гипотезами, образным подходом к материалу, великолепным русским языком. Конечно, мне захотелось познакомиться с автором этой книги, гениальным сыном любимой мною Анны Ахматовой.

Узнав, когда он читает лекции, мы отправились в Смольный монастырь, где тогда помещался географический факультет Ленинградского университета. Был яркий весенний солнечный день. Под вечер в коридорах было пусто. Утренние занятия уже закончились, а вечерние еще не начались.

Спеша на лекцию ко Льву Николаевичу, мы прислушивались к звукам из аудиторий: не слышен ли где-нибудь голос лектора или голоса студентов. Но за дверями везде было тихо. Найдя указанную нам в деканате географического факультета аудиторию, мы постучались и приотворили дверь. Длинная, как кишка комната, залитая насквозь солнечным светом, была пуста. Не сразу мы заметили преподавателя, сидевшего на темном фоне простенка между окнами. Л. Н. Гумилев встретил нас не слишком дружественно. Долго выпрашивал, кто мы да откуда и кто нас послал к нему. А в заключение спросил, что мы от него хотим. Набравшись смелости, мы попросили рассказать нам этногенез китайского народа. Лев Николаевич, смягчившись, своим скрипучим, как телега голосом ответил, что за одну лекцию он этого сделать не сможет. Мы ответили, что будем рады слушать его столько, сколько он будет об этом рассказывать. Наш ответ, видимо, пришелся ему по душе, и он стал рассказывать свое видение этногенеза китайцев.

Л. Н. Гумилев был одет в темно-серый скромный пиджак и такие же брюки. Старенькая сорочка со съехавшим набок темным галстуком выглядывала из-под пиджака. У него было тяжелое свиное плосковатое лицо с густыми абсолютно седыми с желтизной волосами. Его пересекали резкие морщины. Но вся его не слишком красивая внешность тут же была забыта, как только он начал говорить. Это было настолько интересно и необычно, что сразу забылись и морщины, и мешки под глазами, и срывающийся то до фальцета, то почти до баса с хрипотцой голос, все это представилось несущественным и второстепенным. Главными и абсолютно прекрасными, затмевавшими все остальное, были его слова. И то, о чем он говорил, и то, как он это делал. Вплетая в ткань лекции стихи современных и древних поэтов, заставлял нас заслушаться музыкой неизвестного нам древнетюркского языка. Поражал нас своей

эрудицией и парадоксальностью мышления. Создавалось впечатление, что мы вместе с Гумилевым путешествуем во времени.

Из его рассказа я впервые узнал, что этносы рождаются, живут и умирают, что такое пассионарность и какова ее роль в развитии этноса. Что такое фаза надлома, акматическая и инерционная фазы в жизни этноса. Объемно, рельефно, как живые представали перед нами голубые тюрки и уйгуры, юэчжи и динлины, шань-юи и сянь ваньны, императоры Китая, начиная с Цинь Ши Хуанди. Совершенно по-иному виделась нам после его лекции история Римской империи и Византии, других крупных исторических образований. Было такое ощущение, что мы присутствуем при чем-то очень значительном и необычном.

Привыкший к стандартным марксистским схемам истории, я вдруг с удивлением узнал, что эвристической силой могут обладать совершенно иные концепции. Они не менее интересны и перспективны для исследований историков и этнографов. Лев Николаевич не боялся следовать своей логике исследования, критиковать чужие выводы, иногда совершенно по-новому излагая принятые в научном мире события и процессы. Слушая его лекцию, я понимал, что только гений не боится не потрогать своим коллегам. Он говорил о том, как должно быть согласно его теории, а считают ли так историки, занимающиеся этими конкретными вопросами, его не очень интересовало.

После лекции, провожая его до остановки трамвая, мы выяснили, что курс «Народоведение» факультативный, и студенты, подстрекаемые деканатом, на него не ходят, чтобы всегда можно было сказать Гумилеву, что его лекции не пользуются популярностью и указать ему на дверь. Расспрашивал он и нас о работе и учебе. Наперебой, перескакивая с одного на другое, мы поведали Льву Николаевичу свои результаты работы с коллекцией Бернштама. Гумилева они заинтересовали. И он предложил нам выступить с докладом на эту тему в Русском географическом обществе на секции этнографии. Лев Николаевич сказал так: «На исторический факультет я не вхож. Да и в Ленинградском Отделении Института Археологии АН СССР я вам не помощник. А, вот, в Географическом Обществе я ученый секретарь секции этнографии. Могу

устроить вам там доклад. Пишите и скорее приносите текст». И мы отправились писать. Мучения при этой работе можно сравнить лишь с теми, которые испытывал поэт Иван Бездомный в психлечебнице при попытках написать заявление в милицию на загадочного Консультанта. Каждая фраза давалась с невероятным трудом. После нескольких дней изматывающих ночных бдений доклад был, наконец, написан и принесен Л. Н. Гумилеву. Он углубился в чтение. Почти каждая строка вызывала его замечания и предложения. В результате мы отправились опять переделывать текст доклада. Только с третьей попытки текст был утвержден. Лев Николаевич сверился с каким-то своим расписанием, назначил день и время выступления, и мы отправились к нему готовиться.

Географическое общество СССР помещалось в великокняжеском особняке в переулке Гривцова неподалеку от Сенной площади. Это был дом в стиле модерн с гранитной рустовкой нижних полутора этажей, тяжелыми высокими дубовыми дверями, гардеробщиками, бравшими по пятаку за то, что принимали у вас верхнюю одежду, и по гривеннику за то, что помогали одеться. Высокая мраморная лестница с ковровой дорожкой, прихваченной сияющими латунными стержнями, вела на второй этаж. Осторожно ступая по краю дорожки, мы поднялись наверх. Кто-то из работников ГО указал нам нужный зал. Сумрачное помещение с теряющимся в темноте высоченным потолком освещала лампочка в зеленом абажуре, висевшая на обычном витом проводе проводки. Под ней по центру зала помещался необъятных размеров дубовый стол с огромными точеными ножками, покрытый зеленой же суконной скатертью. На высоком мраморном камине тихо тикали старинные часы. Под стенами стояли мягкие кожаные далеко не новые кресла, такой же диван и несколько шатких венских стульев. Мы, было, присели на краешек дивана, но проходивший мимо служитель заявил, что это место академика такого-то. Пришлось пересесть. Так продолжалось несколько раз, пока мы не очутились на шатких стульях, стоявших в углу.

Постепенно комната заполнялась членами секции. Люди по внешности чем-то похожие на главного героя фильма «Депутат Балтики» один за другим появлялись в зале. Некоторых вели под руки ученики, настолько они уже были немощны. У кого-то в нервном тике подергивалась голова. Они церемонно раскланивались друг с другом, обменивались новостями, жалобами на здоровье и занимали те самые места, с которых нас только что согнал служитель.

Мое волнение, не проходившее с того момента, когда я переступил порог этого дворца, постоянно возрастало. Наконец появился и Лев Николаевич Гумилев. Он поприветствовал собравшихся, отдельно поздоровавшись с академиком, пересадил нас на более удобные стулья и приступил к ведению заседания. Произнеся несколько вводных фраз, он объявил наше выступление. Сначала выступал Семенов. Он кратко охарактеризовал эпоху и памятник, существующие точки зрения на проблему. Было заметно, как он волновался. Потом с результатами определений выступил я. Волнение мое к этому моменту достигло апогея. По спине бежал холодный пот, а ноги подкашивались. Обилие незнакомых ученых мужей вызывало панический страх. Вспомнился рассказ Ираклия Луарсабовича Андронникова «Первый раз на сцене», и вся та ахиня, которую нес его герой. Однако, собрав в кулак всю свою волю, я начал излагать результаты работы.

Едва начав говорить, я почему-то тут же успокоился. Заинтересованная атмосфера, вдруг возникшая в зале, позволила мне расслабиться, полностью овладеть собой и в хорошем темпе продолжать свой рассказ. Публика переглядывалась и посмеивалась над хвастливым автором раскопок, не потрудившимся определить породы дерева, из которых были изготовлены вещи погребального инвентаря. Особым вниманием были отмечены и образцы эндемиков Дальнего Востока. Присутствующим не пришлось долго объяснять их значение. Доклад наш завершился аплодисментами. Были вопросы, были добрые слова в наш адрес. Лев Николаевич умело руководил дискуссией. Я понял, что присутствующие увидели в нас, прежде всего своих коллег, пусть

молодых и неопытных, но коллег. Они приняли нас в свою среду. Это была победа. Она наполняла сердце радостью и счастьем.

Позже мы с Сашей неоднократно бывали на выступлениях уже самого Льва Николаевича в Институте востоковедения на Дворцовой набережной, в Ленинградском госуниверситете и других залах. Его взгляды напрочь отвергались учеными мужами в letech. Одни иронизировали над Гумилевым. Другие откровенно ему хамили. Однажды один из тогда кандидатов наук, а позднее доктор кричал в лицо докладчику, что его пора снова отправить туда, откуда он уже дважды возвращался, разумея под этим ГУЛАГ. Было противно видеть его красную от возбуждения или может быть от стыда? физиономию.

Но слушая выступления Л. Н. Гумилева, я постоянно возвращался к нашему первому докладу. Было в нем что-то такое, что я понять тогда не смог. Для меня оставалось загадкой, почему же все-таки эти убеленные сединами ученые мужи так тепло приняли наше сообщение. И лишь спустя более, чем 30 лет, уже в третьем тысячелетии мне стала ясна подоплека доброжелательности, воцарившейся в зале во время нашего доклада.

После окончания университета, я уехал в Киев и долгие годы не имел возможности побывать в Питере. О Льве Николаевиче я узнавал из предисловий выходявших его книг и телерепортажей, когда он стал появляться на телевидении. Потом пришла весть о его смерти. И общение стало уже невозможным. Но, всегда интересуясь его личностью, я читал все, что выходило о нем, и что выходило из печати из его трудов. В начале 2000 гг. на книжном рынке мне попала книга из серии ЖЗЛ о Л. Н. Гумилеве. Только прочитав ее, я понял, почему так тепло был принят наш доклад. Автор раскопок Кенкольского могильника был непримиримым оппонентом Л. Н. Гумилева. А люди, сидевшие в зале, были сторонниками Л. Н. Гумилева. И, конечно, двое студентов, развенчавших в своем сообщении этого оппонента, стали им в какой-то мере не посторонними людьми. С тех пор, начиная работать над каждой новой статьей или монографией, я всегда вспоминаю Льва Николаевича и свой первый научный доклад.

Художнє різьблення

Вміщені нижче фото дають уявлення про знання ювіляром способів обробки матеріалів, його талант і здатність власноруч відтворювати певні стилістичні прийоми архаїчного мистецтва – на кшталт скіфського звіриного стилю чи-то орнаментики бронзової доби.

Стилізована стела доби ранньої бронзи
Камінь (ракушняк)

Браслет з двома хижакми, хвости яких являють собою грифонів. Мідь.

Шкатулочка з оленем (за мотивами скіфських курганів).
Дерево (махагонія – тропічна деревина).

Кришка шкатулочки (вид зверху).

Шкатулка різьблена за мотивами скіфського звіриного стилю. Дерево (липа).

Протома кабана за скіфським оригіналом.
Дерево (стара– близько 300 років– груша).

Руків'я палиці у вигляді грифона. Дерево (кизил).

Ніж для паперів. Дерево (груша).

Набір жіночих прикрас. За мотивами надверхів'я скіфського кургану «Чмирьова могила». Дерево (груша).

Прикраси. Підвіски. Дерево (декоративна яблуня).

Фурнітура до замкової щілини. Дерево (груша).

Ніж для паперів. Дерево (бук).

Ложка. Дерево (черемшина).

Пантера. Дерево (декоративна яблуня).

Парні цери зі стильзованим зображенням журавля. Дерево (тонований граб).
Інструменти різьбляра.

Торс. Дерево (відполірований зріз самшита).

Ягідний тис (відполірований зріз).

Ливарна форма для брелка. Скіфоїдне зображення, Північний Кавказ, VI до н.е.
Матеріал – сланець.

Ливарні форми для виготовлення пам'ятних знаків. Матеріал – сланець.

Іменний покажчик

Белов А. И.	268
Беляева Л. А.	310
Бессонова С. С.	265
Болдин Я. І.	265, 268, 271
Брайчевський М. Ю.	(144)
Бровко М. М.	295
Буйских С. Б.	258
Бунятян К. П.	3, 4, 5, 265, 266, 267
Винокур І. С.	250(рец.)
Винокурова С. Г.	244(редкол.)
Гаврилюк Н. А.	(140)
Генинг В. Ф.	3, 4, 5, 23, 69, (141), (170)
Генінг В. Ф.	(37)
Гимбутас М.	255(рец.)
Горбань Ю. І.	244(уклад.)
Гошко Т. Ю.	266, 271
Гумільов Л. М.	(215)
Данилко Н.А.	195
Дергачев В. А.	255(рец.)
Евдокимов Г. Л.	195
Жолудь О. Л.	303
Зубарь В. М.	266
Ильинский В. Е.	275, 276, 278
Іллінський В. Є.	65, 66, 67, 68, 277
Клейн Л. С.	(219)
Кислый А. Е.	249(рец.)
Клочко В. І.	63, 257, 311
Ковалева Л. Г.	265
Ковальов Н. В.	271
Ковальова І. Ф.	294
Ковалюх М. М.	156
Козловский А. А.	34, 279
Козловський А. О.	80, 265, 266, 275, 276, 277
Козыменко А. В.	257
Колтухов С. Г.	249(рец.)
Король Д. О.	290, 291, 296
Корпусова В. Н.	21, 267
Козловский А. А.	34, 265, 266, 275, 279
Козловський А. О.	80, 277
Котова Н. С.	253(рец.)

Крапивина В. В.	(264)
Кримський А.	(136)
Кубишев А. І.	145
Куліш О. А.	295
Кушнір В. Г.	289
Лудин Р. А.	301
Лук'яненко В. В.	244(редкол.)
Ляшко С. Н.	268, 271
Мазурчак Ю. Б.	305
Массон В. М.	(218)
Мезенцева Г. Г.	309
Мирошниченко Ю. Р.	199
Михайлов Б. Д.	252(рец.), 254, (263)
Михайлова Р. Д.	295
Мозолевський Б. М.	269
Мозолевський Б. М.	104, (201), (203)
Нечитайло А. Л.	184, 186, (231), 247(рец.)
Нікітенко Н. М.	289
Нікіщенко Ю. І.	211, 288, 289
Оленковський М. П.	8
Ольговський С. Я.	(208), (244), 245, (318)
Отрошенко В. В.	24, 31, 33, 59, 268, 270, 271, 273, 274
Павленко Ю. В.	(214), 291
Пустовалов В. С.	227, 242
Приходнюк О. М.	251(рец.)
Рассамакин Ю.Я.	48, 266, 268, 271, 272, 273, 274
Рибалова В.Д.	233
Рибка Л. А.	244(редкол.)
Ричка В.М.	32
Рычков М. А.	3, 4, 5
Розанов Р. А.	23
Савовский И.П.	268, 271
Салий Н. Г.	271
Самара О. С.	299
Самійленко В. С.	306
Свешніков І. К.	250(рец.)
Селевко В. Б.	291
Селівачов М. Р.	196
Сирота О. О.	307
Скаченко О. О.	244
Сорокіна С. А.	297
Степанова М. О.	71
Степко В. В.	244(редкол.)

Суботін Л.В.	(234)
Телегин Д. Я	20, 34, (204)
Телегин Д. Я.	9(ред.), 156, 159, (161), (200), 250(ред.), 253, (259)
Тельнов Н. П.	(246)
Терпиловський Р. В.	18
Тимченко М. П.	123
Титова О. М.	200, 253
Тихомолова І. Р.	268
Толочко П. П.	231(ред.), 233(ред.), 234(ред.), 235(ред.), 236(ред.), 312(ред.)
Тощев Г. Н.	52, 249
Трикоз Н.	300
Тужик Л. С.	308
Удовик С. Л.	178, 179, 180, 182, 199
Ушакова Ю. В.	298
Фещенко Є. Л.	294
Харкевич Х. В.	304
Чередниченко М. М.	38, 51, 265, 266
Черных Л. А.	29, 267, 268
Черняков І. Т.	(209)
Чмихов М. О.	(117), 294
Чухрай Л. О	16, 181, 183, 225, 292, 293
Шаповалов Г. І.	(224)
Шапошникова О. Г.	(150), (235), (261)
Шепеля І.	302
Шилов Ю. О.	(236)
Klochko V. I.	74
Kovalyuch N. N.	159
Telegin D. Y.	159

ЖИТТЯ В СВІТЛИНАХ

РОКИ ДИТИНСТВА. РОДИНА

З батьком, Ростов-на-Дону, 1955 р.

З книгою, Ростов-на-Дону, 1955 р.

З дідусем, Ростов-на-Дону, 1956 р.

З бабусею, Ростов-на-Дону, 1956 р.

Мати й батько, Шпіцберген, 1956 р.

Червоноград, 1965 р.

Поїздка на Соловки. Вхід у
Соловецький монастир, 1967 р.

С. Ж. Пустовалов (ліворуч біля стіни) з матір'ю (в центрі)
та її подругою (праворуч), 1967 р.

Перший курс університету, Ленінград, 1971 р.

Дружина Олена, 1972 рік

Військові табори, 1973 р.

В студентські роки, Ленінград, 1973 р.

З мамою та молодшим сином, Львів, 1999 р.

З мамою та старшим сином, Львів, 1999 р.

Хортицький музей-заповідник, Хортиця, 2003 р.

Фонтан сліз, Бахчисарай, 2007 р.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Вищетарасівська експедиція,
курган 93 (біля с. Виводове).

Половецьке святилище, Вищетарасівська експедиція, 1975 р.

Вищетарасівська експедиція. Глибина скіфських катакомб, 1975 р.

В катакомбі доби бронзи, 1978 р.

Розчищення Скіфської могили, 1975 р.

Побут в експедиції

Запорізька експедиція, складний випадок, 1978 р.

Неолітичний могильник Болдін Я. І.,
Пустовалов С. Ж., Бодянський А. В.,
с. Варваровка, 1978 р.

На розчищенні кам'яного ящика епохи бронзи
(праворуч – заступник директора Інституту археології В. Ф. Генінг).

У відділі теорії археології Інституту
археології АН України 1980 р.

Охорона під час розкопок поховання половецького хана
Запорізька експедиція, 1981 р.

У складі міжнародної делегації молодих науковців. Югославія, 1983 р.

XX конференція Інституту археології АН УРСР, Одеса, 1989 р.

З Телегіним Д. Я. та Ільїнським В. Є. Запоріжжя, о. Байда, 1992 р.

Розвідка на Михайлівському поселенні, Херсонська обл.,
Нововоронцовський р-н, 1993 р.

З аквалангом на острові Байда, Мала Хортиця, Запоріжжя, 1995 р.

Виступ на конференції,
присвяченій вшануванню пам'яті
Генінга В.Ф. 1999 р.

Біля телегінівського знаку. о. Байда,
2003 р.

Знахідки, о. Байда, 2006 р.

Пристань на о. Байда. 2007 р.

Дослідження напівземлянки шляхти
(ймовірно, Байди Вишневецького). о. Байда, 2007 р.

Початок розкопок. Запоріжжя, о. Байда. 2007 р.

Чуфут-Кале, 2007 р.

Херсонес, Башня Зенона, 2008 р.

Херсонес, 2008 р.

НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ

На кафедрі культурології Національного університету «Києво-Могилянська академія» з учнем Д. О. Королем та доцентом Ю. Д. Жулаєм, 2003 р.

Підйом човна зі студентами-практикантами, Острів Байда, 2012 р.

Зі студентами-практикантами, Археопарк Запорізька Січ,
Хортиця, 2012 р.

Зі студентами-практикантами в м. Вишгород, 2014 р.

Експедиція зі студентами в XIII ст. Київ. Китаєво. 2016 р.

Практика в Київському літературно-меморіальному музеї Максима Рильського. Київ, 2016 р.

В Національному музеї мистецтв імені Богдана і Варвари Ханенко зі студентами, Київ, 2016 р.

На базі практики в Літературно-меморіальному музей-квартирі П. Г. Тичини. (Л. О. Чухрай, С. Ж. Пустовалов, Ю. М. Ключко). Київ, 2017 р.

З колегами в Літературно-меморіальному музей-квартирі
П. Г. Тичини. Київ, 2017 р.

На кафедрі музеєзнавства та пам'яткознавства КНУКіМ. Київ, 2017 р.

На презентації бібліографічного покажчика «Ольговський Сергій Якович», в науковій бібліотеці КНУКіМ. Київ, 2017 р.

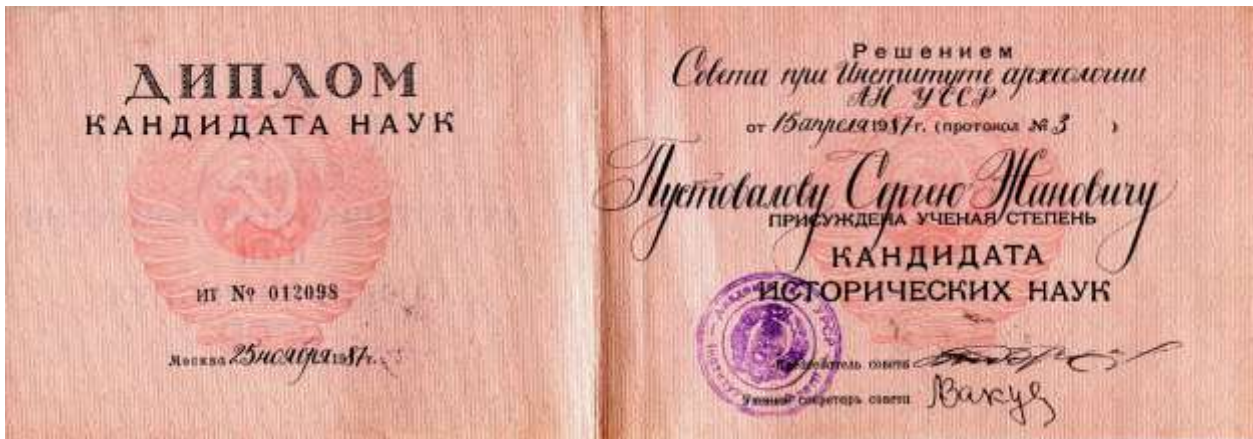

Із заслуженим художником України Г. Г. Зайченком й асистентом кафедри музеєзнавства та пам'яткознавства КНУКіМ Т. О. Березнюк. Київ, 2017 р.

Перший проректор І. С. Бондар вітає ювіляра на презентації календаря «Київський національний університет культури і мистецтв у 2017 році: знаменні дати, славні ювілеї», Київ, 2017 р.

Диплом кандидата наук, 1987 р

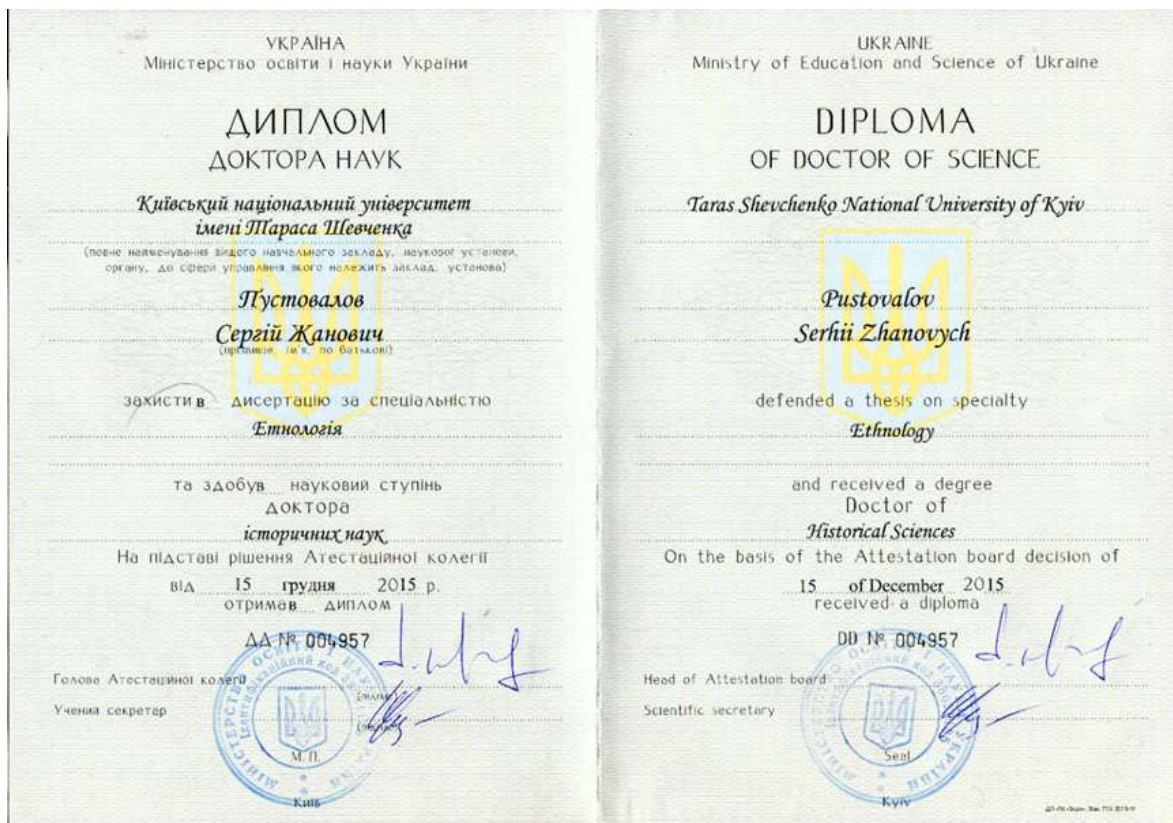

Атестат старшого наукового співробітника, 1994 р.

Атестат доцента, 2012 р.

Диплом доктора наук, 2015 р.

Міністерство освіти і науки України
Міністерство культури України
Київський національний університет культури і мистецтв
Наукова бібліотека

Інформаційно-бібліографічне видання

Серія «Вчені КНУКіМ». Вип. 6.

Пустовалов Сергій Жанович

До 65-річчя від дня народження

Біобібліографічний покажчик

Укладачі:

Світлана Геннадіївна Винокурова,
Вероніка Віталіївна Степко

Відповідальний за випуск

Ю. І. Горбань

Бібліографічний редактор

В. В. Степко

Комп'ютерна верстка

В. Р. Ковбель

Дизайн обкладинки

Ю. Ю. Єцкало

Формат 60x90 1/8. Друк офсетний. Наклад – 300 прим.

Ум. друк. арк. 20,25. Обл. вид. арк. 4,58

Замовлення № 3510

Видавничий центр КНУКіМ

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 4776 від 09.10.2014